

Tijd-Schrift

HEEMKUNDE EN LOKAAL-ERFGOEDPRAKTIJK
IN VLAANDEREN

Zorg en Erfgoed

viermaandelijks tijdschrift > jaargang 7, nr. 1 | april 2017

middelick den armen
zal u weder outfarmen

Van spyl ende drank in dit leven
Duysentfont zal u weder werden gegeven

inden even mensche sijn naecktheyt wilt deken
op dat god wt doe nwer loden vlecken

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en
lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 7, nr. 1 | 2017
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE

Jan De Meester

REDACTIERAAD

Paul Degraeve, Heidi Deneweth,
Jelle De Rock, Fons Dierickx,
Ferdi Geerts, Nele Provoost,
Tine Van Osselaer,
Bram Vannieuwenhuyze,
Machteld Venken, Tijn Vereenooghe,
Tom Verschaffel en Ans Vervaeke.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Fons Dierickx,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK

Chapo, Hasselt

ABONNEMENTEN

Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingkosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingkosten).
Rekeningnummer Heemkunde
Vlaanderen:
IBAN: BE79 0682 2185 9033.
BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover: De zeven werken van
barmhartigheid, Meester van Alkmaar,
1504 (Rijksmuseum, Amsterdam).

ISSN 2034-6263

INHOUD

Zorg en Erfgoed	4
In mei memoriam Religieuze en caritatieve stichtingen bij de laatmiddeleeuwse parochiale armendissen HANNELORE FRANCK	6
Armenzorg op het platteland Het voorbeeld van Dessel in de tweede helft van de achttiende eeuw NICK VAN DEN BROECK	22
De vele gezichten van zorg Armoede en armenzorg op het platteland in het graafschap Vlaanderen tijdens de achttiende eeuw THIJS LAMBRECHT EN ANNE WINTER	44
Vakantiekolonies aan zee tussen 1885 en 1960 Voorgoed verdwenen zorginstellingen MARC CONSTANDT	58
Het leven verteld Vrijwilligers combineren ouderen- en erfgoedzorg in een levensverhalenproject RIA CHRISTENS	76
Zorg voor papieren erfgoed Visie en praktijk inzake behoud en beheer in erfgoedbibliotheken LUDO VANDAMME	92

In volgende nummers behandelen onder meer de thema's 'Geheimzinnig-
heid', 'Onderwijs' en 'Kies voor erfgoed'. Zelf een artikel schrijven voor
Tijd-Schrift? Bezorg uw suggestie met korte abstract zo snel mogelijk via
redactie@tijd-schrift.be.

Zorg en Erfgoed

Sven Gatz, Vlaams minister van Cultuur, Media, Jeugd en Brussel, en Jo Vandeurzen, Vlaams minister van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin, deden bij de lancering van het thema voor Erfgoeddag 2017 een warme oproep om een brug te slaan tussen zorg en erfgoed.¹ De zorg voor kinderen, ouderen, behoeftigen of mensen met een beperking is eeuwenoud, of die nu gebeurt in familiale kring, binnen buurt- of socio-professionele netwerken of door gespecialiseerde instellingen. De erfgoedsector stelt dan weer de zorg voor gebouwen, objecten en immaterieel cultureel erfgoed (ICE) centraal. ICE groepeerd niet-tastbare gewoontes en gebruiken van vroeger die men aan volgende generaties wil doorgeven, zoals volks- en religieuze feesten, recepten, dansen, verhalen, of vakkennis.²

Hoewel de zorgsector en de erfgoedsector niet rechtstreeks op elkaar zijn afgestemd, hebben ze elkaar toch veel te bieden. Tal van historici en heemkundigen hebben de wereld van armenzorg en ziekenzorg doorheen de tijd geëxploreerd en hebben daarbij gebruik gemaakt van allerhande bronnen die deel uitmaken van ons materieel en immaterieel erfgoed. Een nieuwe trend in de zorgsector bestaat erin om onder meer ouderen vanuit therapeutisch oogpunt kennis te laten doorgeven of verhalen te laten vertellen die ons nieuwe informatie over het verleden aanreiken. Dit themanummer van Tijd-Schrift is integraal aan 'zorg' gewijd met bijdragen over armenzorg in het verleden, vakantiekolonies voor kinderen aan de Belgische kust, ouderen en 'narratieve zorg', en zorg voor boeken.

Drie bijdragen hebben 'armenzorg' als onderwerp, maar benaderen dat telkens vanuit een verschillend perspectief. Hannelore Franck neemt ons mee naar laatmiddeleeuws Brugge waar talrijke kerkelijke instellingen, al dan niet met de steun van de overheid, zorg verstrekten aan zieken, leprozen, krankzinnigen, passanten of vondelingen. Armen genoten daarentegen hulp aan huis in de vorm van geld of natura (brood, kledij, brandstof), die hen verleend werd door de armendissen van parochiale kerken of door de Heilige Geestdis, die het hele stadsgebied bestreek. Deze instellingen steunden doorgaans op drie pijlers: kerk, overheid en particulieren. Franck gaat nader in op de milde schenkingen van particulieren en licht dit toe aan de hand van de fundaties van de familie Van Aertrijke. Op basis van stichtingsakten, memorieboeken en jaarrekeningen van armendissen reconstrueert ze de grootte van de schenkingen en de manier waarop de armendissen die mochten gebruiken.

1 T. Vandezande (coördinatie), *Erfgoeddag Zorg, Zondag 23 april 2017. Inspiratiegids voor deelnemers* (Brussel 2016), 2–3.

2 <http://www.immaterieelerfgoed.be> (geraadpleegd op 7 maart 2017)

Dessel, een dorp in de Antwerpse Kempen, staat centraal in de bijdrage van Nick Van den Broeck. Hier blijkt dat de armendissen in de achttiende eeuw nog steeds op middeleeuwse fundaties steunden, maar dat ze door inflatie en veranderende sociaal-economische omstandigheden bijkomende middelen moesten aanboren, wat voornamelijk via lokale belastingen gebeurde. Voor deze periode is het bewaarde bronnenmateriaal al veel uitgebreider waardoor niet alleen de steun-verlenende instellingen in beeld komen, maar ook de steuntrekkers zelf. Van den Broeck werkte voor zijn onderzoek nauw samen met Heemkundige Kring De Griffioen die haar genealogische databanken ter beschikking stelde. Hierdoor kon hij de gezinssamenstelling van de steuntrekkers vlot reconstrueren. Daaruit bleek dat steun vooral naar kinderen, alleenstaanden en eenoudergezinnen ging.

Thijs Lambrecht en Anne Winter bekijken armenzorg in zijn totaliteit en wijzen op de complementariteit van informele en formele zorgnetwerken waarop armen konden terugvallen in tijden van crisis: de eigen familie, burens, vrienden, werkgevers of institutionele armenzorg. In hun onderzoek naar achttiende-eeuws Vlaanderen stellen zij vast dat de economische structuur van de regio bepalend was voor de vorm van armenzorg. Waar kleine boeren nog enig grondbezit hadden of samenwerkten met grotere boeren, speelden familiale en patronagenetwerken een grotere rol. Waar ze ontbraken, zoals in de polders met grote veeteeltbedrijven, leverden de armendissen meer bijkomende steun, maar ze waren ook veel strenger in het toekennen van die steun. Als toemaatje geven de auteurs een overzicht van de vele, soms minder goed gekende bronnen, die informele zorgnetwerken in kaart kunnen brengen.

Marc Constandt richt zich op de gezondheidszorg en voert ons mee naar de kust, waar het toerisme vanaf de late negentiende eeuw langzamerhand op gang kwam. Al snel zagen medici en milde weldoeners in dat ook zieke kinderen baat konden hebben van de gezonde zeelucht. Ze lieten gespecialiseerde zeehospitalen bouwen waar de jonge patiëntjes medische begeleiding kregen, en aangepaste voeding waardoor ze weer konden aansterken. Onderwijs en buitenluchtactiviteiten wisselden elkaar af. Constandt bespreekt de belangrijkste initiatiefnemers, voert ons langs de zeehospitalen die tussen 1880 en 1960 langzamerhand evolueerden naar vakantiekolonies, en reconstrueert het leven in deze instellingen aan de hand van onder meer briefwisseling, prentkaarten en promotiefilms.

De twee laatste bijdragen documenteren zorgpraktijken vandaag. Ria Christens vertelt hoe Woon- en Zorgcentrum Annuntiaten Heverlee en Cultureel Erfgoed Annuntiaten Heverlee de handen in elkaar sloegen voor het project 'Het leven verteld'. Zorgverleners en erfgoedwerkers vormden teams die ouderen interviewden en hun levensverhalen reconstrueerden. Deze 'narratieve zorg' helpt ouderen bij het verwerken van moeilijke perioden in hun leven en biedt de zorgverstrekkers op hun beurt de nodige informatie om een betere zorg op maat te ontwikkelen. Tegelijkertijd kunnen die levensverhalen ook boeiende informatie opleveren over slecht gedocumenteerde aspecten van ons verleden. Christens beschrijft het project uit Heverlee helder en wijst op goede praktijken in zowel narratieve zorg als mondelinge geschiedenis, waardoor dit artikel een mooie inspiratiebron kan vormen voor heemkundige kringen of onderwijsinstellingen die willen samenwerken met zorgcentra.

'Wie schrijft, die blijft' geldt volgens Ludo Vandamme niet noodzakelijk. Medewerkers van de Vlaamse Erfgoedbibliotheken (VEB) begrijpen maar al te goed hoe kwetsbaar papieren erfgoed is. Om dat erfgoed toch zo optimaal mogelijk te kunnen doorgeven aan toekomstige generaties is het noodzakelijk om schade door onder meer vocht, schimmels, en ongedierte zo snel mogelijk vast te stellen, de nodige maatregelen te nemen om verdere contaminatie van de collectie tegen te gaan en de aangetaste fragmenten te restaureren. In een rijkelijk geïllustreerd artikel beschrijft Vandamme hoe de erfgoedbibliotheek in Brugge dit concreet aanpakt en hiervoor samenwerkt met vrijwilligers. Ook heemkundige kringen die over eigen collecties beschikken, kunnen gebruik maken van de expertise van de Vlaamse Erfgoedbibliotheken.

In dit nummer van Tijd-Schrift staan vele vormen van zorg centraal en worden nieuwe bronnen, methoden, perspectieven en praktijken aangereikt. Tegelijkertijd blijkt dat samenwerking tussen academici en heemkundigen en tussen professionele erfgoedzorgers en vrijwilligers tot erg goede resultaten kan leiden. De redactie hoopt dan ook dat u hierin inspiratie zult vinden om zelf onderzoek te doen of om nieuwe projecten op te starten.

Namens de redactieraad

Heidi Deneweth

PAUPERITAS :

II

In mei memoriam

Religieuze en caritatieve stichtingen bij de laatmiddeleeuwse parochiale armendissen

Hannelore Franck

Inleiding

'up den xi^{sten} dagh van pietmaend gaven sheer Bernaerds kindere van Aertrike, bi namen Jan, Joris ende Jacop, ende de testamenterise van sheer Bernaerds testamente van Artrike den dissche van den aermen scamelen huusweken die men houd in Onser Vrouwenkerke te Brugghe [...] over sheer Bernaerds ziele van Aertrike ende over de ziele van joncvrouwe Marien, sinen eersten wive, ende joncvrouwe Celien, sinen laesten wive'¹

Wie de armenzorg in de late middeleeuwen in onze contreien onderzoekt, kan niet rond de armendissen heen. Deze instellingen organiseerden uitdelingen voor de parochiale armen en vormden zo een belangrijke pijler van de armenzorg. Hun kapitaal haalden ze grotendeels uit stichtingen zoals deze waaruit het begincitaat gehaald werd. Op 11 september 1355 schonken de kinderen van Bernard Van Aertrijke een rente aan de armendis van Onze-Lieve-Vrouw voor het zielenheil van hun vader en zijn twee echtgenotes. De rest van de akte preciseerde de tegenprestaties die de dis moest leveren. Individuen zoals Bernard Van Aertrijke zorgden er via hun stichtingen voor dat deze instellingen de armen konden blijven ondersteunen en ontfermden zich over hun eigen zielenheil. Tegelijkertijd was het een manier om het sociaal aanzien van de familie te vergroten.

De armentafels waren vaak begunstigen van dergelijke stichtingen, wat resulteerde in rijke archieven. Toch ontsnapte dit tot nu toe grotendeels aan de aandacht van de historicus. Het onderzoek is dan ook tijdrovend en de archieven zijn niet zelden slecht ontsloten. In deze bijdrage wil ik aantonen wat de mogelijkheden zijn van onderzoek naar deze stichtingen bij de armentafels. Eerst zal kort worden ingegaan op de armenzorg in laatmiddeleeuws Brugge en de plaats van de armentafels hierin. Daarna wordt het systeem van stichtingen en schenkingen toegelicht. Ten slotte zal de casus van de stichtingen van de familie Van Aertrijke uitgewerkt worden waarbij aandacht zal gaan naar de verschillende brontypes, hun mogelijkheden en aandachtspunten.

1 OCMW Archief Brugge (verder OAB), Archief van de armendis van de Onze-Lieve-Vrouweparochie (verder AAOLV), inv. nr. 178, lijfrenten, disschen en fondatiën, f. 54r.

Afbeelding van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Tekening door J.J. Gailliard in *Inscriptions*.

Diversiteit troef

Armenzorg in de Zuidelijke Nederlanden was gedurende de late middeleeuwen niet de taak van één overheid of instelling wat resulteerde in een versnipperd landschap. Vanaf de twaalfde, en zeker in de dertiende en veertiende eeuw ontstond er een netwerk van instellingen die allemaal een specifieke vorm van armoede trachtten te verhelpen.² Deze laatmiddeleeuwse situatie onderging geen diepgaande veranderingen tot aan de zestiende eeuw wanneer de centrale overheid pogingen ondernam om greep te krijgen op het zorgsysteem. De armensteun van laatmiddeleeuws Brugge omvatte drie belangrijke pijlers.

Centraal in het liefdadigheidslandschap stond de groep van instellingen die rechtstreeks zorg verstrekten aan hulpbehoevenden.³ De twee grote hospitalen van de stad, het Sint-Janshospitaal en het Onze-Lieve-Vrouw van de Potteriehospitaal, voorzagen onderdak, voedsel en verzorging voor de zieken. Armoede en ziekte gingen bij de onderklasse vaak hand in hand door een gebrek aan een officieel vangnet zoals inkomenscompensatie bij ziekte. De godshuizen richtten zich op de ouderen en in het bijzonder op oude weduwen. Een godshuis bestond meestal uit enkele kleine huisjes rond een gezamenlijke binnentuin. Brugge telde eveneens vier passantenhuizen: Sint-Juliaans, Sint-Joos, het Nazarethhuis en het Sint-Niklaashuis. Een passantenhuis voorzag onderdak en voedsel voor een beperkte duur, vaak maar één nacht, bedoeld om pelgrims op bedevaart en andere passanten te ondersteunen. Het Sint-Niklaashuis opereerde daarnaast als godshuis en Sint-Joos vormde zich in de zestiende eeuw om tot godshuis. De stad beschikte ook over een leprozerie gelegen aan de rand van de stad: de Magdalenaleprozerie. Het blindenkensgasthuis was dan weer gericht op blinden en het Sint-Hubrechtsdulhuis ontfermde zich vanaf de vijftiende eeuw over de krankzinnigen en vondelingen. Voor 1400 zijn er aanwijzingen dat krankzinnigen doorgestuurd werden naar de Magdalenaleprozerie.⁴

Het godshuis Vette Vispoort is een van de Brugse godshuizen met middeleeuwse oorsprong. Wikimedia Commons.

2 De literatuur over armen- en ziekenzorg in Europa is omvangrijk en divers. Voor een recent en bevattelijk overzicht van de historiografische tendensen: A.J. Davis, 'The social and religious meanings of charity in medieval Europe', *History Compass*, 12 (2014) 935–950.

3 Voor een overzicht van alle instellingen: M. Ryckaert, *Brugge* (Brussel 1991); meer specifiek over godshuizen: H. De Bruyne, *De godshuizen in Brugge* (Roeselare 1994).

4 J. Geldhof, *Pelgrims, dulle lieden en vondelingen te Brugge 1275 - 1975: zeven eeuwen geschiedenis van het Sint-Juliaans-gasthuis en van de Psychiatrische kliniek O.-L.-Vrouw te Brugge-Sint-Michiels* (Brugge 1975) 115.

Al deze instellingen verstrekten onderdak voor specifieke groepen van armen, zieken en andere hulpbehoevenden. De armendissen waren praktisch de enige instellingen in de late middeleeuwen die geen onderdak verstrekten maar uitdelingen aan de parochiale armen organiseerden.⁵ Rondtrekkende bedelaars, die werden gezien als onbetrouwbaar en onwaardig, werden niet ondersteund door deze instellingen. Alleen de waardige armen kwamen in aanmerking. Dit waren personen die niet gingen bedelen uit schaamte maar die zich – ondanks hun armoede – waardig en respectvol gedroegen. Ze moesten zich bovendien een woonst in de parochie kunnen veroorloven. Deze personen kregen een loden teken (een symbolische munt) dat ze konden inwisselen voor hun portie. De uitdelingen bestonden voornamelijk uit brood, aangevuld met vlees (haring tijdens de vasten), boter, eieren, erwten, kledij, schoenen en brandstof. Naast de uitdelingen verzorgden de armentafels ook nog andere vormen van steun, zoals het betalen van begrafenissen van arme parochianen. Er is geen stichtingsakte overgeleverd van de armentafels die ontstonden in de loop van de dertiende eeuw. De stad beschikte over zeven parochiale dissen (Onze-Lieve-Vrouw, Sint-Salvator, Sint-Gillis, Sint-Jacob, Sint-Kruis, Sint-Walburga en Sint-Catharina) en één Heilig Geesthuis. Dit laatste organiseerde uitdelingen voor de hele stad en was niet gebonden aan één parochie. Na verloop van tijd smolt het Heilig Geesthuis samen met het Onze-Lieve-Vrouw van de Potteriehospital en kreeg het hospitaal de nieuwe naam het Heilig Geesthospitaal van de Potterie.⁶

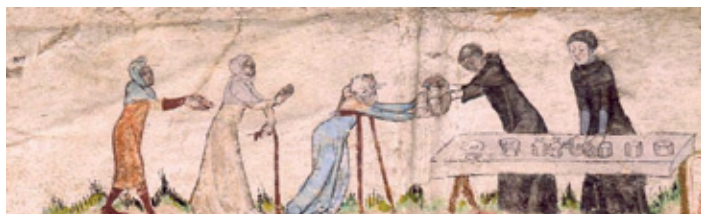
5 Afhankelijk van de regio worden de instellingen armentafels, armendissen of tafels van de Heilige Geest genoemd. In Brugge verkoos men (armen)dissen.

6 G. Maréchal, 'De stichting van het hospitaal Onze Lieve Vrouwe van de Potterie te Brugge (1276)', *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, 2 (1964) 5–12.

Doordat de oorsprong van de armentafels niet duidelijk is, blijft het gissen hoe de instellingen hun oorspronkelijk patrimonium vergaarden

De organisatie van de armentafel was in handen van een of meerdere dismeesters, bijgestaan door een ontvanger en disknapen. De dismeesters stonden aan het hoofd van de armentafel en waren vooraanstaande parochianen. Voor Brugge is de exacte aanstellingsprocedure niet gekend. Een ontvanger, verantwoordelijk voor het dagelijks beleid en het opstellen van de jaarrekeningen, hielp de dismeesters. Meestal was dit een leek die in tegenstelling tot de dismeesters een loon ontving voor zijn werk. De disknapen kregen eveneens een vergoeding voor hun werk en deden praktische klusjes, zoals de loden tekens aan de rechthebbenden bezorgen. Doordat de oorsprong van de armentafels niet duidelijk is, blijft het gissen hoe de instellingen hun oorspronkelijk patrimonium vergaarden. Nieuwe schenkingen en stichtingen waren echter essentieel voor het voortbestaan van de armendissen aangezien oudere cijnzen en renten na verloop van tijd hun waarde verloren door inflatie. Hoewel armendissen ook onvoorwaardelijke schenkingen ontvingen, verwachtten de meeste schenkers een tegenprestatie in de vorm van een memoriedienst en is het toepasselijker om te spreken van stichtingen.

De dismeesters van het Heilig Geesthuis delen voedsel uit aan de gebrekkigen.
Detail charter (1354), OCMW-archief Brugge, Onze-Lieve-Vrouw ter Potterie, KAP 2.

De tweede pijler van het caritatief landschap was de overheid. De Vlaamse graven en later de Bourgondische hertogen oefenden geen structurele invloed uit op de armenzorg. Het is pas met het decreet van Karel V (1531) dat de centrale overheid greep probeerde te krijgen op de armenzorg. Via dit decreet droeg Karel V elke stad en dorp op om een centrale armenbeurs op te richten die vanaf dan de uitdelingen aan de armen moest coördineren. De impact van dit decreet was echter beperkt en meestal veranderde er amper iets aan de dagelijkse werking. Occasioneel organiseerde de grafelijke aalmoezenier uitdelingen, zoals bij de dood van Karel de Goede (1127).⁷ De stedelijke overheid speelde een grotere rol. Uitzonderlijk was deze overheid zelf betrokken bij de stichting van godshuizen, zoals het Sint-Juliaansgasthuis, en in crisismomenten deelde het stadsbestuur brood uit. Vaker gebeurde het dat de stad na de oprichting de controle over de instelling opeiste door voogden aan te stellen. Zo stonden zowel het Heilig Geesthuis als het Potteriehospital onder stedelijk toezicht. Het stadsbestuur keurde eveneens de jaarrekeningen van de armendissen goed. Bij de armendis van Onze-Lieve-Vrouw was dit echter het recht van de proost van het kapittel.⁸ Verschillende instellingen ontvingen ook steun in de vorm van giften. Belangrijker zijn de stedelijke verordeningen waarmee het stadsbestuur de armenzorg poogde te beïnvloeden. Zo verbood de stad bedelen, behalve voor enkele specifieke groepen.⁹ Voor Brugge werden deze verordeningen de Hallegeboden genoemd. Deze bleven slechts bewaard vanaf 1490 maar in Gent dateert het eerste bedelverbod al uit 1414.¹⁰ Al bij al bleef de invloed van de overheid beperkt op de organisatie van de laatmiddeleeuwse armenzorg.

Omdat de overheid zelden het initiatief nam tot oprichten van een instelling of hiervoor budget vrijmaakte, was deze rol weggelegd voor de derde pijler: de particulieren. Meestal lag een privépersoon of een groep personen aan de oorsprong van een liefdadigheidsinstelling. Zo richtte de handelaar Clais Pagant het Sint-Niklaashospitaal op (voor 1394) en waren het leden van het Sint-Joosbroederschap die het passantenhuis Sint-Joos stichtten (rond 1352). Het waren eveneens de inwoners van de stad die het voortbestaan van de instellingen bleven garanderen door voor een constante stroom van inkomsten te zorgen via schenkingen en stichtingen. Hiernaast bestonden nog informele vormen van armenzorg – zoals hulp aan verarmde familieleden of uitdelingen aan bedelaars – die door een gebrek aan bronnen moeilijk te bestuderen zijn voor de laatmiddeleeuwse periode.¹¹

‘Ter troostenesse ende lavenesse vanden zielen’

In deze bijdrage staan de stichtingen van de inwoners van Brugge bij de armentafel van Onze-Lieve-Vrouw centraal. In de periode 1550–1552 ging 46 procent van de uitgaven van de armendis van Onze-Lieve-Vrouw naar uitdelingen en misdiensten die verbonden waren aan een stichting en slechts twaalf procent naar dissen *van graciën* of disdekkingen georgani-

7 W. Prevenier, 'En marge de l'assistance aux pauvres: l'aumônerie des comtes de Flandre et des ducs de Bourgogne', in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven 1981) 98.

8 OAB, AAOLV, inv. nr. 509, vonnis waarbij blijkt dat de disrekeningen moeten gehoord worden door het kapittel en niet door de stad, 1542.

9 SAB, reeks 120, Hallegeboden, register 1, 26 november 1496.

10 W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14^e tot het midden van de 16^e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975) 533.

11 Voor meer recente periodes is dit wel mogelijk, zoals blijkt uit de bijdrage van Thijs Lambrecht en Anne Winter verder in dit nummer.

seerd zonder tussenkomst van een stichter. Deze stichtingen maakten deel uit van een wijdverspreide hang naar *memoria* in de late middeleeuwen. Men geloofde dat iedereen na zijn dood een tijd in het vagevuur moest doorbrengen om de ziel te reinigen. Deze periode kon verkort worden via goede werken zoals gebeden, misdiensten, geschilderde memorietaferelen en uitdelingen aan de armen. Voor de armentafels ging het in de eerste plaats om deze laatste. De stichters bepaalden zelf het aantal porties waaruit de uitdeling bestond (meestal 40 of 60), de grootte van de bedeling en de inhoud van elke portie. Vaak bepaalden ze eveneens dat een deel van de porties diende te gaan naar hun erfgenamen, een specifiek hospitaal, klooster, ambacht of gilde. De begunstigen moesten vaak als tegenprestatie aanwezig zijn op de herdenkingsdienst of individueel bidden voor het zielenheil van de stichter. Naast disdekkingen was de armentafel verantwoordelijk voor de uitvoering van religieuze stichtingen. Dit kon gaan van een simpel jaargetijde tot een uitgebreide religieuze viering op een bepaalde feestdag. De armentafel zelf stond meestal niet in voor de praktische uitvoering hiervan, maar betaalde priesters, het *commuun*¹² of een klooster om dit te volbrengen, afhankelijk van de afspraak met de stichter.

Aangezien de stichtingen tot de kern van de werking van armendissen behoorden, lieten ze veel bronnenmateriaal na. Allereerst waren er de stichtingsakten. Deze normatieve bronnen vormden een contract tussen de stichters en de armendis. Een typische stichtingsakte bevatte allereerst de schenking aan de armendis. Dit was meestal een (eeuwigdurende) rente of een som geld waarmee de instelling vervolgens een rente diende te kopen. Bij een rente had de rentehouder recht op een jaarlijkse betaling met als borg een onroerend goed. Dit systeem functioneerde als een belangrijke vorm van kredietverstrekking.¹³ Daarna werden de tegenprestaties die de dis diende te leveren, besproken. Soms volgde wat er moest gebeuren indien een van de partijen zich niet aan de afspraak hield. Hiernaast produceerde de dis ook obituaria. In deze memorieboeken noteerde ze alle verplichtingen (religieus en caritatief) in kalendervorm.¹⁴ Het waren dynamische bronnen die in de loop der jaren aangevuld en aangepast werden naarmate er nieuwe stichtingen bij kwamen en oude vervielen. Ten slotte werden er jaarrekeningen opgesteld door de ontvanger. Deze tonen de effectieve uitvoering van een specifieke stichting doorheen de tijd. Ook kan het verschil nagegaan worden tussen het afgesproken bedrag (bepaald in de akte) en het werkelijk bestede bedrag (weergegeven in de rekening). Omdat een bespreking van alle stichtingen en individuen die voorkomen in het archief niet mogelijk is, wordt er één familie uitgelicht om de mogelijkheden van het bronmateriaal toe te lichten. Het is echter duidelijk dat de bronnen informatie bevatten over een grote groep van stichters en niet enkel over de enkelingen die hierna uitdrukkelijk vermeld worden.

Een voorbeeld uitgewerkt: de bredere context

Tussen 1446 en 1453 bedroeg het patrimonium van de armendis van de Onze-Lieve-Vrouweparochie 1.887 ponden 10 schellingen 8 denieren parisis (hierna afgekort als x lb. y s. z d. par.) waarmee het de grootste van de stad was.¹⁵ Door de uitgestrektheid van de parochie was de sociale samenstelling van de bevolking zeer divers in tegenstelling tot andere parochies in de stad. De Sint-Walburgaparochie bijvoorbeeld was een kleine parochie in het internationale handelscentrum en had een rijke bevolking. De parochies van Sint-Catharina en Sint-Kruis bevonden zich aan de rand van de stad en gedeeltelijk buiten de stadsmuren waardoor hun bevolking tot de lagere inkomensklassen behoorden. De Onze-Lieve-Vrouweparochie had zowel

12 Het *commuun* in de Onze-Lieve-Vrouwekerk groepeerde de proost, kanunniken, kapelaans, vicarissen en pastoors: M. Vandermaesen, *Inventaris van het oud archief der kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge* (Brussel 1984) 8.

13 Voor meer informatie over het systeem van renten en de rol van de armentafels hierin: M. Galvin, 'Credit and parochial charity in fifteenth-century Bruges', *Journal of Medieval History*, 28 (2002) 131–154.

14 P. Trio, 'Obituaries or anniversary books: Handle with care! The example of the Ypres confraternity of Our Lady', in: R. de Weijert e.a. (red.), *Living memoria. Studies in medieval and early modern memorial culture in honour of Truus van Bueren* (Hilversum 2011) 179–181.

15 M. Galvin, *The poor tables of Bruges 1270 – 1477* (Columbia University, onuitgegeven doctoraatsverhandeling 1998) 86.

rijke, centraal gelegen wijken als perifere, arme regio's op haar grondgebied wat leidde tot een diverse bevolking. Deze diversiteit uitte zich in de stichters van de armendis: enkelen behoorden tot de notabelen van de stad terwijl anderen duidelijk deel uitmaakten van de 'middenklasse'.¹⁶ De rijke families hadden vaak stichtingen bij verschillende armendissen en waren dus niet gebonden aan deze parochiale grenzen.

De Onze-Lieve-Vrouweparochie had zowel rijke, centraal gelegen wijken als perifere, arme regio's op haar grondgebied wat leidde tot een diverse bevolking.

De familie Van Aertrijke was in de veertiende en vijftiende eeuw een van de belangrijkste families in Brugge. Verscheidene familieleden vervulden functies in het stadsbestuur, zoals schepen of burgemeester, of zetelden in de Raad van Vlaanderen.¹⁷ Sommigen maakten deel uit van het vooraanstaande ridderlijke gezelschap van de Witte Beer, dat onder meer steekspelen organiseerde.¹⁸ De familie was verwant aan andere vooraanstaande Brugse geslachten zoals Breidel, Van Steeland, Van den Woestijne, Geerolf, Van Maldegem, Adornes en de Witte.¹⁹ In de eerste helft van de veertiende eeuw verwierf de familie de heerlijkheid Tillegem waardoor ze zich op de scheidslijn tussen adel en niet adel positioneerde.²⁰ In 1485 verkocht Isabella Van Aertrijke na de dood van haar kinderloze broer Jan, de heerlijkheid aan Filips van Overtvelt en zijn echtgenote Margaretha Anaghary.²¹

16 Galvin, *The poor tables*, 245–255.

17 J. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen 1419-1477* (Leuven 2003) Bijlage op CD-ROM Fiche 'Artrijke, Lodewic van'.

18 A. Van den Abeele, *Het ridderlijk gezelschap van de Witte Beer: steekspelen in Brugge tijdens de late middeleeuwen* (Brugge 2000) 142.

19 Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, Fiche 'Artrijke, Lodewic van'.

20 F. Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel* (ca. 1350 – ca. 1500) (Gent 2011) 22–23.

21 L. Devliegher, *Het kasteel van Tillegem te Brugge* (Brugge 1989) 23–24.

Het kasteel van Tillegem, de heerlijkheid die in de veertiende en vijftiende eeuw in het bezit was van de familie Van Aertrijke in de *Flandria illustrata* (1641–1644). Universiteitsbibliotheek Gent, BIB.G.005840.

De familie had geen unieke band met de Onze-Lieve-Vrouweparochie. Enkele familieleden hadden een graf in de Onze-Lieve-Vrouwewerk zoals Barbere (+1415), dochter van Simon Van Aertrijke en echtgenote van Pieter de Witte.²² Andere familieleden vonden echter hun laatste rustplaats in de parochiekerken van Sint-Salvator, Sint-Walburga of Sint-Jacob. Normaal gesproken werd een individu begraven in zijn parochiekerk maar dit recht werd regelmatig afgekocht. Ook in de kerk van Sint-Donaas lagen familieleden begraven, net als bij verschillende kloosterkerken van onder meer de dominicanen of franciscanen, zoals Bernard Van Aertrijke (+1417).²³ In de Sint-Trudoabdij buiten Brugge vinden we ook familieleden terug, zoals Petronelle Van Aertrijke (+1475), dochter van Jan en abdis van hetzelfde klooster.²⁴ Enkele familieleden kwamen terecht in Loppem, een gebied grenzend aan de heerlijkheid van Tillegem waar de familie gronden bezat.²⁵ Zo zou Jacob Van Aertrijke (+1405), zoon van Bernard, in de parochiekerk van Loppem begraven worden.

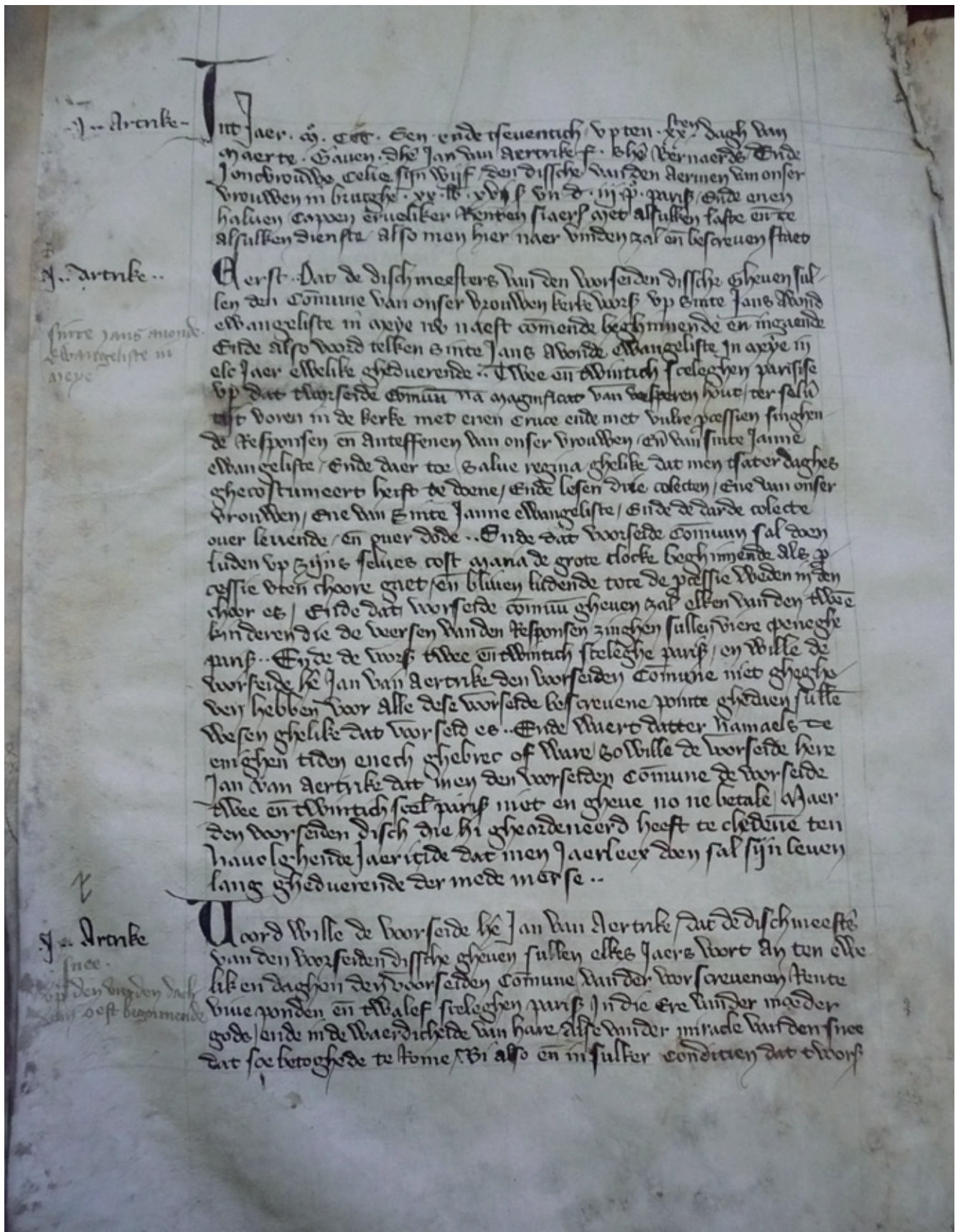
Een voorbeeld uitgewerkt: de analyse

De familie Van Aertrijke komt terug in de drie verschillende brontypes en vormt zo een ideale casus. Tabel 1 bevat een schematisch overzicht van alle vermeldingen die in het archief werden aangetroffen. De akten vormen een goed startpunt in de zoektocht naar stichtingen aangezien ze een totaalbeeld verschaffen van de stichting. Er zijn in het disarchief van Onze-Lieve-Vrouw twee stichtingsakten bewaard met betrekking op de familie Van Aertrijke. De oudste akte dateert van 9 september 1355.²⁶ Hierin gaven Jan, Joris en Jacob Van Aertrijke, als *testamentarissen* van hun overleden vader Bernard Van Aertrijke, een jaarlijkse rente van 29 lb. 18 s. 8 d. parisis ter uitvoering van het testament van hun vader. Met dit bedrag kon tussen de 2.258 en 2.339 liter tarwe aangekocht worden.²⁷ Deze hoeveelheid tarwe was voldoende om 6 volwassenen ruim een jaar lang van tarwe te voorzien.²⁸ De stichting was ingericht voor het zielenheil van heer Bernard, zijn eerste echtgenote jonkvrouw Marie en zijn tweede echtgenote jonkvrouw Celien.

- 22 J.-J. Gailliard, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale, avec des données historiques et généalogiques. Arrondissement de Bruges II* (Brugge 1866) 129.
- 23 J.-J. Gailliard, *Bruges et le franc, ou leur magistrature et leur noblesse avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille I* (Brugge 1857) 193.
- 24 J. Bethune, *Épithes et monuments des églises de la Flandre au XVIe siècle* (Brugge 1900) 303–304.
- 25 A. Vervenne en A. Dhont, *Geschiedenis van Loppem* (Loppem 1984) 48–9.
- 26 OAB, AAOLV, inv. nr. 178, lijfrenten, disschen en fondatiën, f. 54r-55r.
- 27 Volgens de *Acta Capituli* van het Sint-Donaas-kapittel in Brugge was in november 1355 1 hoet tarwe 44 groten Vlaams waard. Het geschenken bedrag van 29 lb. 18 s. 8 d. par. of 7.184 groten parisis is gelijk aan 598,66 groten Vlaams (gedeeld door 12). Met de geschenken rente kon dus 13,6 hoet tarwe ofwel tussen de 2.258 en 2.339 liter tarwe gekocht worden (1 hoet is 166 à 172 liter): Ch. Verlinden en E. Scholliers (red.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. 2: XIVe - XIXe eeuw. A: Vlaanderen* (Brugge 1965) 33.
- 28 Een volwassen persoon consumeerde dagelijks gemiddeld 735 gram tarwe (cijfer voor de zestiende eeuw). Dit is gelijk aan 0,957 liter (1 liter tarwe weegt 768 gram). Dit is op jaarbasis 349 liter per persoon. 2.258 liter tarwe was voldoende om 6 personen voor 1 jaar en 28 dagen te onderhouden. 2.339 liter tarwe was voldoende voor 1 jaar en 42 dagen: Ch. Vandenbroeke, *Agriculture et Alimentation* (Gent-Leuven 1975) 257.

	wie	wanneer	wat	akte	178	180	181	rekeningen
1	Bernard van Aertrijke, Maria en Celien	aanvang winter	uitdeling	x		x		
		Sint-Michielsdag (29/9)	jaargetijde	x				
		Sint-Bernaerdsdag (20/8)	uitdeling	x	x	x	x	1497–1498
		Allerzielen (2/11)	misdienst	x		x	x	1417–1418
		Allerzielen (2/11)	uitdeling	x		x	x	1417–1418
		Sint-Katarina (25/11) – Pasen	uitdeling	x	x	x	x	1497–1498
2	Bernard van Aertrijke en Celien	Maria Boodschap (25/3)	uitdeling		x	x	x	
3	Bernard van Aertrijke en Celien	dedicatie kerk (15/11)	uitdeling		x			
4	Bernard van Aertrijke	1 januari	uitdeling		x	x	x	1488–1489
5	Bernard van Aertrijke	Sint-Jansdag (24/6)	uitdeling		x			
6	Bernard van Aertrijke	Aswoensdag	uitdeling		x	x	x	
7	Jan van Aertrijke en Lijsbette	Johannes voor de Latijnse Poort (6/5)	processie + uitdeling	x				
		Onze-Lieve-Vrouw-Ter-Sneeuw (5/8)	processie + uitdeling	x		x	x	1488–1489
		Sacramentsdag	sermoen	x				
		Paasnacht	verrijzenisspel	x				
		27 januari	misdienst + uitdeling	x	x	x	x	1488–1489

Tabel 1: schematische voorstelling van de verschillende stichtingen van de familie Van Aertrijke.

Het begin van de stichtingsakte van Jan Van Aertrijke en Lijsbette van Steeland, OCMW-archief Brugge, armendis Onze-Lieve-Vrouw, register 178, folio 61v-65r.

Allereerst bepaalde de stichting dat de armentafel jaarlijks tijdens de wintermaanden schoenen en hemden diende uit te delen aan de armen ter waarde van 27 lb. 8 s. 3 d. par. Op Sint-Michiëlsdag (29 september) moest er een jaargetijde ingericht worden voor Bernard en Marie waarvoor de dis elk jaar 27 s. 6 d. par. schuldig was aan het commuun van de parochie. Op Allerzielen diende dan weer een requiemmis door te gaan voor de ziel van Bernard Van Aertrijke en Bernard Dop.²⁹ Diezelfde dag zou er ook een uitdeling georganiseerd worden ten voordele van *den aermen lieden achter de kerke wandelende, gaende, ende sittende* ter waarde van 3 s. 1 d. par. Verder werd de disuitdeling op Sint-Bernardsdag (20 augustus) vermeerderd ter waarde van 10 s. par. en zou er gedurende de wintermaanden tien weken lang elke maandag een disdekking gebeuren met de opbrengsten van de oogst van een stuk grond.

De tweede stichtingsakte stamt uit 1371 en hierin schonk Jan Van Aertrijke, zoon van Bernard, samen met zijn echtgenote Lijsbette van Steeland een bedrag van 20 lb. 16 s. 7 d. par. in renten en een halve kapoen aan de armendis.³⁰ In tegenstelling tot de voorgaande akte gaat het hier om een *inter vivos*-stichting, aangezien beide stichters nog leefden op het moment van de inrichting. 22 s. van het bedrag was bestemd voor het commuun in ruil voor de inrichting van een processie op 6 mei. Nog voor het commuun was een bedrag van 5 lb. 12 s. par. om een processie en feest in te richten ter ere van het mirakel van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw (5 augustus). Als het commuun naliet dit feest in te richten, diende het geld naar de armen te gaan. Verder moest de armendis een jaargetijde inrichten op de vrijdag na verzworen maandag na midwinter.³¹ Bij dit jaargetijde hoorde een disuitdeling van 60 porties, waarvan twaalf voorbehouden waren voor de erfgenamen van de stichters. Op Sacramentsdag wilden de stichters een sermoen en op paasnacht moest er een verrijzenisspel in de kerk plaatsvinden. De akte waarin de stichters de renten en cijnzen schonken aan de armendis is bewaard, maar door de slechte staat zijn niet alle details leesbaar.³²

29 Bernard Dop was de grootvader van Bernard Van Aertrijke langs moederkant.

30 OAB, AAOLV, inv. nr. 178, lijfrenten, disschen en fondatiën, f. 61v-65r. Een kapoen is een gecastreerde en hierdoor vette haan.

31 Het gaat hier om de vrijdag na de eerste maandag na Driekoningen (verzworen maandag) dus begin januari.

32 OAB, AAOLV, inv. nr. 110a, akte Jan Van Aertrijke, 1371.

Stichtingsakten kennen een inconsequente bewaring waardoor ze geen volledig beeld van het geheel aan stichtingen geven

Stichtingsakten kennen een inconsequente bewaring waardoor ze geen volledig beeld van het geheel aan stichtingen geven. Om een overzicht te krijgen van de stichtingen door de familie Van Aertrijke bij de armendis van Onze-Lieve-Vrouw kunnen de obituaria van de dis geraadpleegd worden. In deze manuscripten hield de dis in kalendervorm haar verplichtingen ten aanzien van de stichters bij. Voor de Onze-Lieve-Vrouwedis zijn er drie obituaria bewaard. Register 178 is het oudste obituarium en dateert uit de tweede helft van de veertiende eeuw.³³ In 1436 besliste de dis vervolgens om een nieuw register aan te leggen: register 180.³⁴ Ten laatste in 1494

33 OAB, AAOLV, inv. nr. 178, lijfrenten, disschen en fondatiën, 1355-1436.

34 OAB, AAOLV, inv. nr. 180, overzicht dissen en jaargetijden, 1436.

werd een derde obituarium aangelegd dat hier relevant is: register 181.³⁵ Register 179 is een vijftiende-eeuws obituarium dat zich in het disarchief bevindt, maar stichtingen bevat van meerdere parochiale instellingen.³⁶ Het zal dus niet gebruikt worden in de rest van dit artikel. De obituaria van de dis behelzen zowel de uitdelingen aan de armen als de religieuze verplichtingen.

35 OAB, AAOLV, inv. nr. 181, overzicht dissen en jaargetijden, 1494.

36 OAB, AAOLV, inv. nr. 179, Liber Anniversarium, 2de helft vijftiende eeuw.

De drie obituaria van de dis bevatten verwijzingen naar de stichting van Jan Van Aertrijke en Lijsbette en deze van Bernard Van Aertrijke en Celien. Hieruit valt te concluderen dat beide stichtingen minstens tot 1494 in voege waren. Niet alle componenten uit elke stichting werden opgenomen in de obituaria. Stichtingsakten waren normatieve bronnen en de overeengekomen zaken werden niet altijd volledig uitgevoerd. Bij de stichting van Bernard Van Aertrijke en Celien was er in de akte sprake van een jaargetijde op Sint-Bernardsdag maar dit staat in geen enkel obituarium. Dit zou te verklaren zijn doordat het commuun hiervoor verantwoordelijk was. De uitdeling van schoenen en hemden in de wintermaanden werd alleen genoteerd in register 180 wat een gebrekkige navolging betekent. Ook de stichtingsakte van Jan Van Aertrijke en Lijsbette bevat elementen die niet geregistreerd werden in een obituarium. Het gaat om de processie op Sint-Jansavond in mei, het sermoen op Sacramentsdag en het verrijzenisspel op Paasnacht. Zowel de verwijzing naar het sermoen als naar het verrijzenisspel waren doorstreept in de akte wat aangeeft dat deze zaken al voor 1436 gediscontinueerd werden. Anderzijds zijn er verwijzingen naar de familienaam te bespeuren die niet in de akten staan. In naam van Bernard Van Aertrijke en Celien diende er nog een disdekking plaats te vinden op het feest van de kerkwijding van de Onze-Lieve-Vrouwekerk (15 november) en op Maria Boodschap (25 maart). Op 1 januari, op Aswoensdag en op Sint-Jansdag werden er nog disdekkingen ingericht in de naam van Bernard Van Aertrijke, evenwel zonder vermelding van een echtgenote. Waarschijnlijk gaat het hier om een andere Bernard Van Aertrijke.

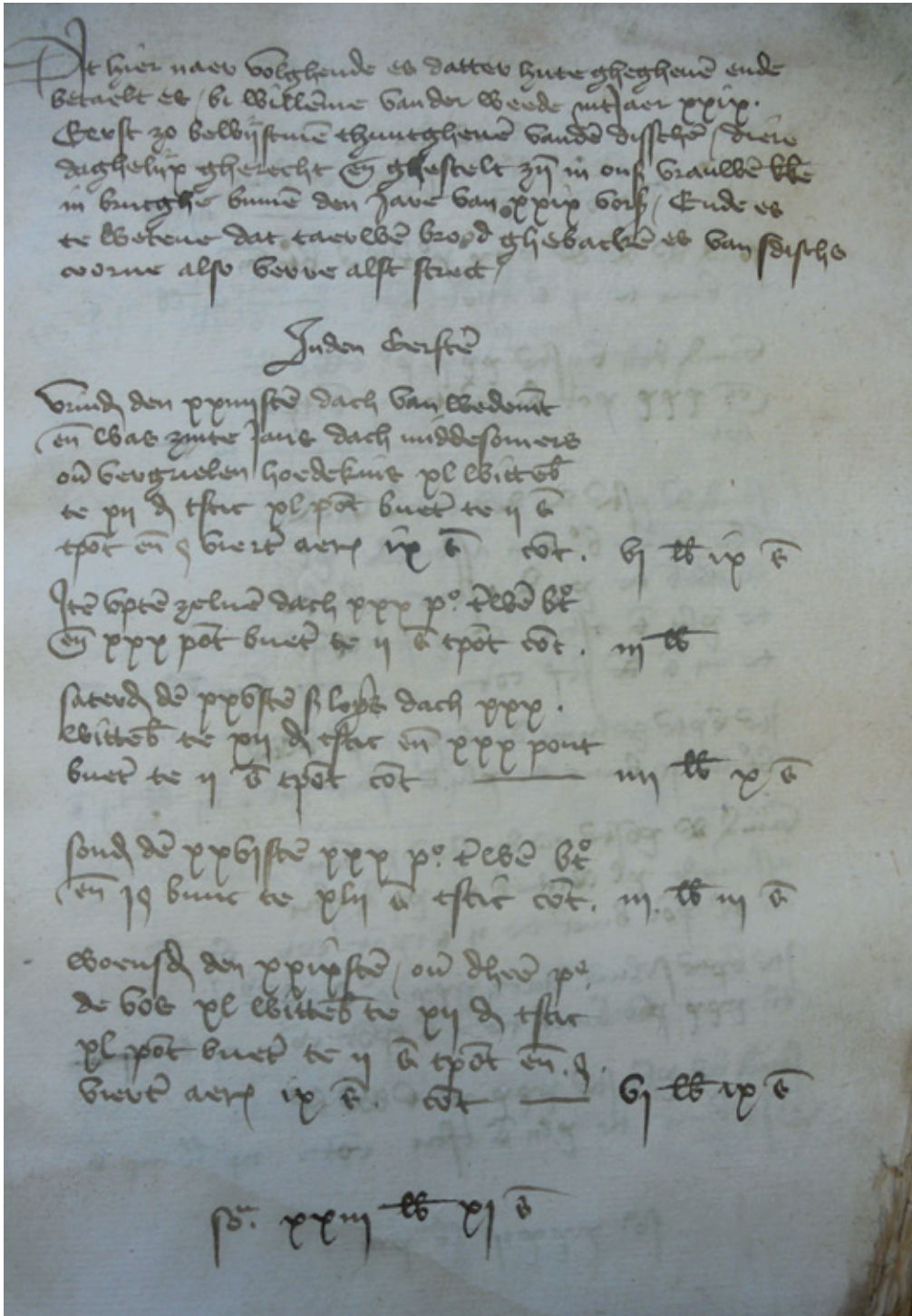
Doordat veel stichtingen werden gefinancierd met renten waarvan het bedrag niet onderhevig was aan inflatie, daalde de waarde na verloop van tijd

Obituaria zijn goede bronnen om een overzicht te krijgen, maar ze geven weinig informatie over de evolutie van een stichting doorheen de jaren. Doordat veel stichtingen werden gefinancierd met renten waarvan het bedrag niet onderhevig was aan inflatie, daalde de waarde na verloop van tijd. Dit verplichtte de instellingen om enerzijds nieuwe inkomsten te zoeken en anderzijds bepaalde stichtingen te verkleinen of te schrappen. De rekeningen maken het mogelijk om van jaar tot jaar na te gaan welke stichtingen werden ingericht en welke uitgaven de dis werkelijk hieraan besteedde. De rekeningen van de Onze-Lieve-Vrouwedis zijn overgeleverd vanaf 1417–1418, met hier en daar enkele hiaten.³⁷ De oudste rekening bevat de meeste elementen van de stichting van Bernard Van Aertrijke. Het

37 OAB, AAOLV, inv. nr. 1–9, rekening, 1417–1499.

gaat om de disdekking op Sint-Bernardsdag, de misdienst en uitdeling op Allerzielen en de uitdeling tien maandagen lang in de winter. De stichting van Allerzielen komt daarna niet meer terug in de rekeningen. De viering van Sint-Bernardsdag en de uitdelingen in de winter lopen door tot de rekening van 1497-1498, de laatste rekening hier gebruikt. Ook de disuitdeling op Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw en het jaargetijde van

De eerste pagina met uitgaven voor verschillende uitdelingen uit de rekening van 1429-1430, OCMW-archief Brugge, armendis Onze-Lieve-Vrouw, register 3.

Jan Van Aertrijke eindigden respectievelijk voor 1418 en 1489. De processie op Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw verschijnt wel nog in de rekening van 1497–1498 maar er wordt hier slechts 1 lb. 9 s. par. besteed aan de viering in plaats van de afgesproken 5 lb. 12 s. par. Van alle andere vermeldingen uit het obituarium van Bernard Van Aertrijke, komt alleen deze van 1 januari terug in de oudste rekening.

Een voorbeeld uitgewerkt: wie is wie?

De identificatie van de personen in de stichtingsakten zorgt voor weinig problemen dankzij de beschikbare randinformatie. Bernard Van Aertrijke, zoon van Simon, was eerst getrouwd met Marie Bonin en later met Celien van Hertsberghe.³⁸ Hij ligt begraven in Ter Doest, waar ook een dagelijkse misdienst plaatsvond voor zijn zielenheil.³⁹ Hij had zes kinderen, waaronder Jan, Joris en Jacob, en kan geïdentificeerd worden met de overleden Bernard Van Aertrijke uit de eerste stichtingsakte. Ook de vieringen op 25 maart en 15 november kunnen zonder twijfel aan Bernard Van Aertrijke I en zijn echtgenote Celien toegeschreven worden. De disdekking van 1 januari was ook in naam van Bernard Van Aertrijke I. Deze notitie staat in het basishandschrift in register 178 ingeschreven, wat betekent dat deze tot stand kwam voor 1371. De disdekking van 25 maart en 15 november zijn in een latere hand toegevoegd aan register 178 en zijn gesticht na 1371. Het zou om een stichting kunnen gaan van Bernard, zoon van Jan Van Aertrijke en kleinzoon van Bernard Van Aertrijke I. Jan Van Aertrijke, zoon van Bernard Van Aertrijke I, getrouwd met Lijsbette van Steeland, liet enkele jaren later de tweede stichtingsakte opstellen. Hij ligt begraven in de Sint-Salvatorkerk of in de Sint-Donaaskerk.⁴⁰ Hetzelfde echtpaar betaalde eveneens voor de inrichting van een kapelanie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.⁴¹ Deze Jan Van Aertrijke is de vader van de eventuele stichter van de disdekkingen van 25 maart en 15 november. Mogelijk hebben dus drie generaties van de familie een stichting bij de armentafel van Onze-Lieve-Vrouw ingericht.

38 Voor de leesbaarheid zal er in de rest van de tekst gesproken worden over Bernard Van Aertrijke I.

39 Gailliard, *Bruges et le franc I*, 323.

40 Over de exacte begraafplaats bestaat onduidelijkheid: Gailliard, *Inscriptions*, 48 plaatst de grafsteen in de Sint-Donaaskerk maar dezelfde Gailliard, *Bruges et le Franc I*, 191 plaatst deze grafsteen in de Sint-Salvatorkerk.

41 RAB, AAOLV, inv. nrs. 0/930, Notarieel vidimus van de notariële akte van de stichting waarbij een erfelijke rente wordt geschonken bezet op goederen te Brugge, 16 juni 1375.

Bij wijze van besluit

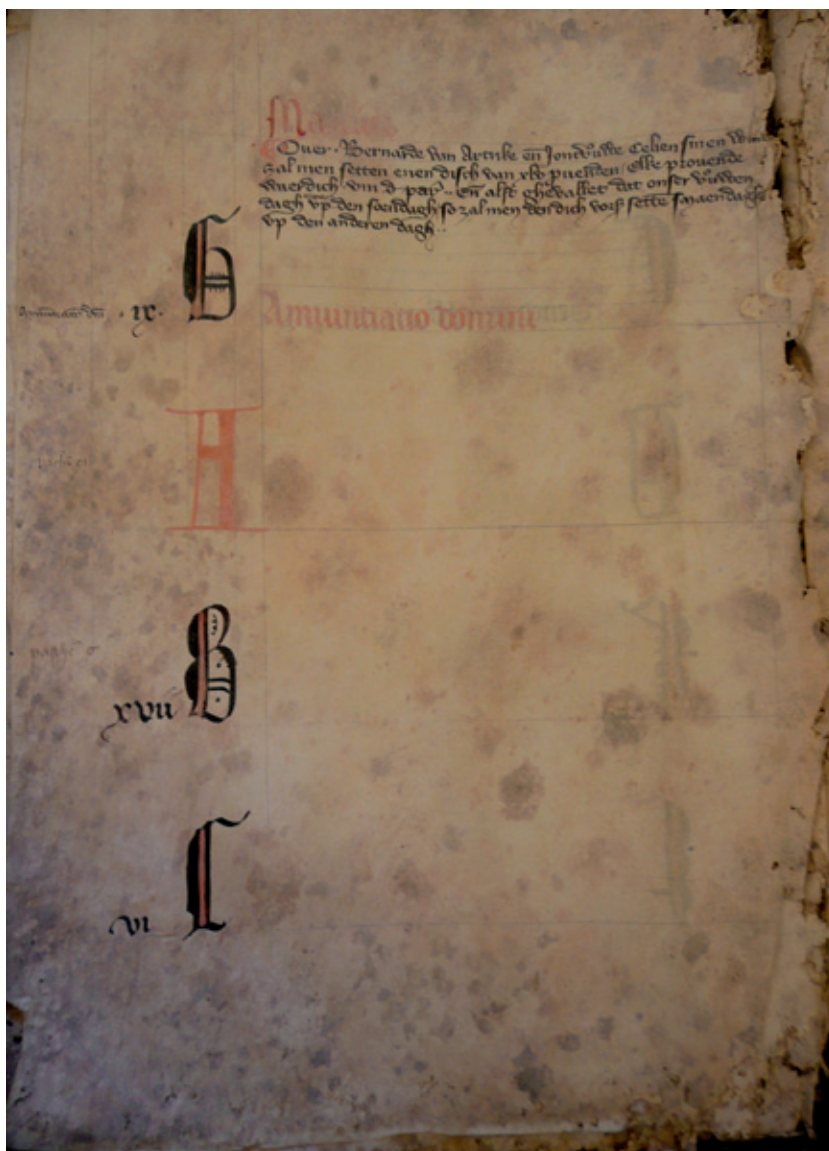
In dit onderzoek stonden de armentafels in laatmiddeleeuws Brugge centraal. De kern van hun werking was het uitvoeren en onderhouden van caritatieve en liturgische stichtingen ingesteld door burgers van de stad. Dit systeem liet veel bronmateriaal na wat een grote waaier aan mogelijkheden biedt voor onderzoek, niet alleen voor de grote steden maar ook voor kleinere steden en gemeenten. De archieven van de armentafels behoren normaal gezien tot het OCMW-archief, hoewel er ook interessante zaken in het parochiaal archief (vaak in het Rijksarchief) zitten en uitzonderlijk kunnen relevante stukken in het stedelijk archief bewaard worden. De stichtingen van de familie Van Aertrijke tonen duidelijk de mogelijkheden van de bronnen. De stichtingsakten geven een gedetailleerde weergave van de opzet; de obituaria verschaffen een overzicht van welke elementen uit deze akten omgezet waren in de praktijk, en bieden een totaalbeeld van de stichtingen; de rekeningen maken een nauwkeurige opvolging doorheen de tijd mogelijk.

De stichtingen van deze familie zijn geen typevoorbeeld van de stichtingen bij de armendis. Een doornsnee stichting was veel bescheidener in omvang en de doornsnee stichter behoorde eerder tot de 'middenklasse'.⁴² Toch was de familie Van Aertrijke allerm minst een uitzondering: Bonin, Metteneye, Honin en van Gruuthuuse zijn maar enkele namen die terugkomen in de archieven. Dus hoewel het gros van de stichtingen voort-

42 Galvin, *The poor tables*, 245–255.

kwam uit de 'middenklasse', behoorde een beperkte groep stichters tot de invloedrijkste geslachten van Brugge. Via deze stichtingen zorgden ze voor hun zielenheil en droegen tegelijkertijd bij tot het sociaal aanzien van de familie.⁴³ Niet alle elementen uit de stichtingen van Bernard en Jan Van Aertrijke waren nog in voege aan het einde van de vijftiende eeuw (150 jaar na stichtingsdatum). De reden hiervoor is onbekend maar waarschijnlijk was het te wijten aan de dalende waarde van de cijnzen en renten. Toch werden andere zaken nog steeds uitgevoerd. In deze continuïteit school dan ook een grote aantrekkingskracht van de stichtingen aangezien het een langdurige werking van de stichting alsook een blijvende aanwezigheid van de familie in de stedelijke ruimte garandeerde.

43 Een recent werk dat dieper ingaat op de sociale aspecten van schenkingen en giften is R. de Weijert e.a. (red.), *Living memoria. Studies in medieval and early modern memorial culture in honour of Truus van Bueren* (Hilversum 2011).

De notitie van de uitdeling op Maria Boodschap (25 maart) in naam van Bernard Van Aertrijke en zijn echtgenote Celien in het oudste obituarium van de dis. OCMW-archief Brugge, armendis Onze-Lieve-Vrouw, register 178, folio 14v.

Beredeneerde bibliografie

Een recent overzicht van onderzoek naar armenzorg is te vinden in A.J. Davis, 'The social and religious meanings of charity in medieval Europe', *History Compass*, 12 (2014) 935–950. Algemeen kan als basiswerk worden beschouwd de uitvoerige studie van M. Mollat, *Les pauvres au Moyen Âge: étude sociale* (Parijs 1978). Een standaardwerk vanuit het economisch perspectief is C. Lis en H. Soly, *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe* (Hassocks 1979). Het religieuze aspect van armenzorg werd dan weer uitvoerig besproken in J. Brodman, *Charity & religion in medieval Europe* (Washington 2009). Ook over memoriezorg zijn er verschillende studies beschikbaar. Een goed startpunt is S. Balace en A. De Poorter (red.), *Tussen Hemel en Hel. Sterven in de middeleeuwen 600-1600* (Brussel 2010) en R. De Weijert e.a. (red.), *Living memoria. Studies in medieval and early modern memorial culture in honour of Truus van Bueren* (Hilversum 2011). In P. Trio, 'Strijden op diverse fronten ter redding van het zielenheil. De stichtingen van priester en meester Pieter van Beselare te Ieper uit het begin van de 15de eeuw', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 152 (2015), 285–324 werkt de auteur een adellijke stichting, niet ongelijk aan deze van de familie Van Aertrijke, gedetailleerd uit. Voor de Nederlanden is het overzicht van de armen- en ziekenzorg van Maréchal nog steeds het beste startpunt. Hierin worden de verschillende vormen van armenzorg kort besproken: G. Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden II* (Haarlem 1982) 268–280. Bonenfant bespreekt uitvoerig de hervorming van de armenzorg in de Nederlanden onder Karel V in de zestiende eeuw: P. Bonenfant, 'Les origines et la caractère de la réforme de la bienfaisance publique aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 5 (1926) 887–904 en 6 (1927) 207–230. Specifieke informatie over de armentafels is te vinden in: M.-J. Tits-Dieuaide, 'Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au Moyen Age', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975) 562–583 en G. Marechal, 'Het openbaar initiatief van de gemeenten in het vlak van de openbare onderstand in het noorden van het land tijdens het Ancien Régime', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België: Historische grondslagen (Ancien régime)* (Brussel 1984) 497–539.

Het standaardwerk voor armenzorg in Brugge blijft nog steeds G. Marechal, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen* (Kortrijk, 1978) waarin de auteur duidelijk aantoonde dat de meeste hospitalen geen kerkelijke maar wel een burgerlijke oorsprong hadden. A. Brown, *Civic ceremony and religion in medieval Bruges c. 1300-1520* (Cambridge, 2011) heeft deze stelling gemoderniseerd door de Brugse armenzorg te kaderen binnen het concept van *civic religion*. Over de armentafels in Brugge verscheen: P. Van Zeir, 'De inrichting van de armentafels van de oude Brugse stadsparochies voor 1526', *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis te Brugge*, 97 (1960), 104–141. Waar Van Zeir een institutionele benadering hanteerde, focuste Galvin in zijn onderzoek op de sociale achtergrond van de weldoeners en meesters van de armentafels: M. Galvin, *The poor tables of Bruges 1270 – 1477* (Columbia University, onuitgegeven doctoraatsverhandeling 1998).

Biografie

Hannelore Franck studeerde af als master in de geschiedenis in 2013 aan de KU Leuven. Haar eindverhandeling onderzocht de connectie tussen de memoriezorg en armenzorg in het laatmiddeleeuwse Gent. Specifiek werd de H.-Geesttafel van de Onze-Lieve-Vrouweparochie onderzocht. Dit eindwerk resulteerde tevens in het artikel *Memoria et Caritas in de Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. Ze behaalde eveneens haar diploma Cultuurmanagement aan de UAntwerpen in 2014.

Momenteel werkt ze aan de KU Leuven campus Kulak Kortrijk. Hier bereidt ze haar doctoraat voor onder leiding van prof. dr. Paul Trio over de armentafels in de laatmiddeleeuwse stad Brugge. Ook hierin staat de wisselwerking tussen de armen- en memoriezorg centraal.

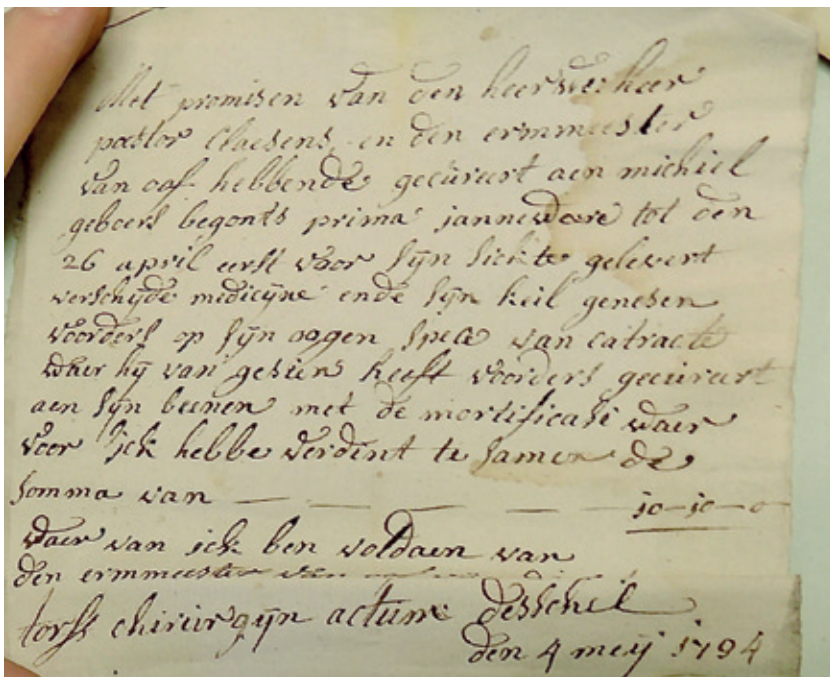
Armenzorg op het platteland

Het voorbeeld van Dessel in de tweede helft van de achttiende eeuw*

Nick Van den Broeck

Michael Geboers, een alleenstaande man van ongeveer 60 jaar oud, was geen onbekende voor de Desselse armenzorginstelling. Nadat zijn vrouw op 30 maart 1789 overleed, werd zijn zorg door de instelling jaarlijks uitbesteed aan verschillende dorpsgenoten. Afgeleid uit een onkostennota van de plaatselijke chirurgijn, werd 1794 niet bepaald een topjaar voor

* Mijn dank gaat uit naar Heemkundige Kring 'De Griffioen' en in het bijzonder Robert Mijndendonckx. Daarnaast bedank ik Bram Dierckx, de archivaris te Dessel. Ook de anonieme referenten, Anne Winter, Heidi Deneweth, Jan de Meester en Marc Keersmaekers bedank ik voor hun waardevolle tips en opmerkingen. Dit onderzoek werd mogelijk gemaakt door het FWO onderzoeksproject 'Paying for deservingness? Poor relief administration, entitlement and local economies in the Southern Low Countries, 1750–1830'.

Chirurgijn Torfs beschrijft de uitgaven aan medische zorg voor Michiel [Michael] Geboers en verklaart door de armentafel vergoed te zijn voor zijn onkosten. De chirurgijn heeft zich wel van maand vergist: de behandeling liep vermoedelijk tot 26 maart in plaats van 26 april. Naar: een verzameling losse bewijsstukken in GAD, KAD, inv. nr. 430.

Afbeelding links: 'De krijtverkopers' geschilderd door Léon Frederic in 1856. Dit is een – in mijn ogen – zeer meelijwekkend schilderij: het kind in het midden kijkt de toeschouwer recht in de ogen, terwijl de vaderfiguur zonder enige vorm van hoop naar beneden staart. Op de achtergrond valt op dat industriële activiteiten zich in het dorp beginnen te ontluiken. Naar: <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/baron-leon-frederic-de-krijtverkopers-linkerlruik-morgen-middenpaneel-middag-rechterlruik-avond>

Michael. In januari werd hij ernstig ziek, waardoor verschillende *medicijne* voor hem moesten worden aangekocht. Hij kreeg last van zijn *keil* [keel] en ook speelde *catracte* [cataract] hem parten. Alsof dit nog niet voldoende was, werden tegen de maand maart ook zijn beide benen getroffen door *mortificati* [het afsterven].¹ Op 27 maart 1794 liet Michael het leven.² De Desselse armenzorginstelling betaalde vervolgens het *lijcken* [afleggen] van Michael en zijn doodskist.

- 1 Gemeentearchief Dessel (Verder GAD), Kerkarchief Dessel (verder KAD), inv. nr. 430.
- 2 GAD, KAD, inv. nr. 414.

Het verhaal van Michael is er een van vele die je aantreft als je onderzoek naar armenzorg doet. Vaak is het moeilijk om de samenhang tussen al deze verhalen te zien en dus in vogelperspectief iets meer te kunnen zeggen over de werking van een armenzorginstelling. Werden alle armen door de armenzorginstelling uitbesteed? Ondersteunde de instelling alleen maar alleenstaanden, of konden ook gezinnen, al dan niet met kinderen, er een beroep op doen? Was de ondersteuning voldoende om te overleven? Waar haalde de instelling al deze middelen vandaan?

In deze bijdrage sta ik stil bij de organisatie van armenzorg op het platteland gedurende de periode 1750 tot 1800 te Dessel, een dorp in de Antwerpse Kempen. Ik reik een methodologie aan die het mogelijk maakt om de inkomsten en uitgaven van een armenzorginstelling te analyseren en meer te weten te komen over haar steunontvangers. In eerste instantie vraag ik me af hoe de armenzorginstelling haar inkomsten genereerde en waaraan zij haar uitgaven besteedde. Vervolgens vraag ik me af welke types van steunontvangers bedeed werden (waren dit voornamelijk gezinnen, alleenstaanden, ...) en wat de aard en hoogte van die bedelingen was. Omdat ik dit artikel niet te omvangrijk wil maken, beperk ik deze methode tot twee peilperioden: 1754–1756 en 1793–1795. Hierdoor kan ik een aantal krachtlijnen van de Desselse armenzorg in de tweede helft van de achttiende eeuw schetsen. Deze krachtlijnen kunnen vervolgens als richtlijn dienen voor verder onderzoek. Om de zorgpraktijk te reconstrueren, worden in dit artikel enkele bronnen zeer intensief gebruikt: de rekeningen van de armenzorginstelling, een uitgavenmanuaal, een volkstelling en de parochieregisters. Heemkundige Kring De Griffioen was zo vriendelijk haar databanken gebaseerd op deze registers ter beschikking te stellen. Zoals duidelijk zal worden, vormden deze een zeer belangrijke sleutel om vat te krijgen op de Desselse zorgontvangers. In wat volgt, geef ik eerst wat meer informatie over armenzorginstellingen – de armentafels, Heilige Geesttafels of armendissen – op het platteland van de Zuidelijke Nederlanden. Daarna schets ik de casus Dessel. Ik duid vervolgens het primair bronnenmateriaal. Daarna zal ik systematisch de inkomsten en uitgaven van de armentafel analyseren. Afsluiten doe ik door de aard en hoeveelheid zorg per type steunontvanger te achterhalen.

Armentafels op het platteland

In tegenstelling tot een stedelijke context waar vaak een veelheid aan hospitalen, godshuizen, passantenhuizen en armentafels instonden voor de armenzorg, was formele armenzorg op het platteland grotendeels het monopolie van de armentafels. Hun naam is afgeleid van de tafel in de kerk waarop kerkgangers voedsel en giften legden die de pastoor na de dienst onder de armen verdeelde. De oudste vermelding van een armentafel op het platteland dateert van rond 1350, maar de oudste rekeningen zijn pas vanaf de vijftiende eeuw aan ons overgeleverd. De armentafels werden in deze beginperiode voornamelijk door de kerk bestuurd. Geleidelijk aan kwam het bestuur in lekenhanden, maar nooit werden de banden met de

Armenmeesters delen brood uit via een *tafel* aan de armen van de Sint-Jakobsparochie te Gent (1436). Miniatuur uit renteboek Rijksarchief Gent, Kerk Sint-Jacobs Gent, inv. nr. 850. Naar: W. Prevenier en W. Blockmans (red.) *Prinsen en Poorters: beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden, 1384–1530* (Antwerpen 1998) 296.

kerk volledig doorgeknipt. Door de armenmeester mee te kiezen en de rekeningen te controleren, behield de pastoor namelijk vaak zeggenschap in het bestuur. Daarnaast bleven sommige inkomsten en uitgaven van de instelling verbonden met de kerk (zie in dit opzicht ook de bijdrage van Hannelore Franck in dit volume). Over de oorzaak van deze transitie benadrukken historici vaak socio-economische factoren. Zo werd het patrimonium van de armentafels door de eeuwen heen steeds omvangrijker en werd de distributie van deze middelen belangrijker. De tijdgenoot beseftte immers steeds meer dat armenzorg een actieve rol in de samenleving vervulde. Zo stellen historici vast dat het onderscheid tussen waardige armen (wier zorgaanspraken als legitiem beschouwd werden: in de eerste plaats vaak werkonbekwame personen) en onwaardige armen (diegene wier zorgaanspraken niet als legitiem beschouwd werden, vaak werkbekwame personen wier armoede aan 'luiheid' werd toegeschreven) steeds complexer werd. Dit kwam onder andere doordat de toegenomen proletarisering en verarming als gevolg had dat steeds meer valide personen aanspraak probeerden te maken op armenzorg. De toegang tot armenzorg kon hierdoor als middel worden aangewend om sociale controle of cohesie te

bewerkstelligen of om arbeiders te disciplineren.³ Het is dan ook belangrijk armenzorg en het functioneren van de armenzorginstelling steeds in het licht van de socio-economische context te beschouwen, aangezien deze gevolgen had voor de organisatie van en toegang tot formele zorg. Armenzorg was immers geen vaststaand recht en ook de bedeling was vaak onvoldoende om in het volledige levensonderhoud te kunnen voorzien. Zoals ook blijkt uit de bijdrage van Thijs Lambrecht en Anne Winter was formele zorg – zoals verdeeld door de armentafel – slechts één mogelijke overlevingsstrategie van armen.

De rurale samenleving te Dessel

Om de armenzorg te Dessel goed te kunnen analyseren, dien ik eerst de socio-economische context te schetsen. Dessel is een dorp gelegen in de Antwerpse Kempen, een streek die wordt gekenmerkt door haar redelijk onvruchtbare zandgrond. Het dorp maakte bestuurlijk deel uit van de Vrijheid en Voogdij Mol-Balen-Dessel, waarin het één schepen aanduidde.

Foto van een traditionele Kempische hoeve te Dessel. De hoeve bestond uit lemen muren en had een dak van stro. Het woonhuis en de stallen waren samengevoegd. (begin 20ste eeuw). <http://www.erfgoedbanknoorderkempen.be/erfgoed/6834-hoeve-dak-van-stro-en-lemen-wanden-woonhuis-en-schuur>

Niettemin nam Dessel hierin een vrij onafhankelijke positie in. Zo genoot het dorp vanaf 1586 van fiscale autonomie en ondernam het in de tweede helft van de achttiende eeuw pogingen om een eigen schepenbank op te richten.⁴ Omstreeks 1755 telde Dessel zo'n 1.150 inwoners. De bevolking groeide geleidelijk aan tot 1.315 inwoners in 1796, waarna een echte groeiversnelling plaatsvond met 1.721 inwoners in 1830 als resultaat.⁵ Vele van deze gezinnen beschikten over een eigen lapje grond waarop zij zelf graangewassen teelden, voornamelijk rogge. Eveneens beschikten zij vaak over een paar stukken vee, vooral runderen en schapen. Typisch aan de Kempen is dat de bevolking het vee liet grazen op de gemene (heide) gronden. Maar niet alleen daarom speelden deze gemene gronden een belangrijke rol in de overlevingsstrategieën van de Kempische bevolking. Op voorwaarde van het betalen van een kleine bijdrage en het respecteren van strenge reglementeringen, konden inwoners er eveneens turf steken (voor brandstof of woningbouw), de heidegrond afplaggen (om in te zetten in de potstal-bemestingscultuur of om een plaggenhut van te bouwen), honing-bijen houden,... Te Dessel bleef ondanks meerdere ontginningspogingen,

3 Zie onder andere: C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen 1980).

4 E. Houtman, *Overzicht van de archieven en verzamelingen van het Rijksarchief te Antwerpen* (Brussel 2006) 79. Naar: R. Knaepen, *Mol-Baelen-Desschel 1559–1795. De oude keizerlijke vrijheid en haar voogdijdistrict* (Mol 1982); J. Goots, *Geschiedenis van Dessel* (Dessel 1971).

5 E. Vanhaute, *Heiboeren: bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen* (Brussel 1992) 53; S. Vrielinck, *De territoriale indeling van België (1795–1963): bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk): met de officiële uitslagen van de volkstellingen* (Leuven 2000) 1686. Het inwonersaantal 1.125 voor 1799–1800 is naar alle waarschijnlijkheid te laag.

meer dan de helft van de grondoppervlakte tot het midden van de negentiende eeuw onbebouwd – en dus potentieel inzetbaar als overlevingsstrategie. Ook de sterke burenerelaties, die ertoe leidden de mensen elkaar bijstonden in tijden van nood, kunnen een belangrijke functie hebben vervuld in het overleven van de Desselse bevolking.

Naast deze familiale landbouw bloeide sinds 1750 in Dessel ook een garen-, laken- en kousenproductie op basis van ingevoerde en plaatselijk geproduceerde wol. Daardoor wordt Dessel tijdens onze onderzoeksperiode

Dessel zoals weergegeven in de Ferrariskaart (Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, 1778). De verhouding tussen gecultiveerd en onbebouwd land is hierop duidelijk zichtbaar. Eigen bewerking op basis van www.kbr.be/nl/kaart-van-ferraris

gekenmerkt door een semi-proto-industrie, waarbij familiale landbouw in toenemende mate hand in hand gaat met exportgerichte textielarbeid.⁶ Zeker voor de gezinnen zonder grondbezit of grondbezit onder de 0,5 hectare – zo'n vijf procent van de bevolking in 1755 en tien procent in 1796 – konden activiteiten in deze sector een belangrijke bijdrage leveren aan het gezinsinkomen.⁷ Deze industriële activiteiten ebden rond 1820 weer weg door het wegvallen van de Franse afzetmarkt en toenemende textielconcurrentie in binnen- en buitenland.⁸

Armenrekeningen, volkstellingen en parochieregisters: droge bronnen, zee aan informatie

Voor de studie van de Desselse armenzorg zal ik drie bronnentypes met elkaar verbinden: de armenrekeningen, de volkstellingen en de parochieregisters. Omdat deze drie series voor veel parochies in de Zuidelijke Nederlanden beschikbaar zijn, en heemkundigen kunnen inspireren, zal ik hierover een extra woord uitleg geven.

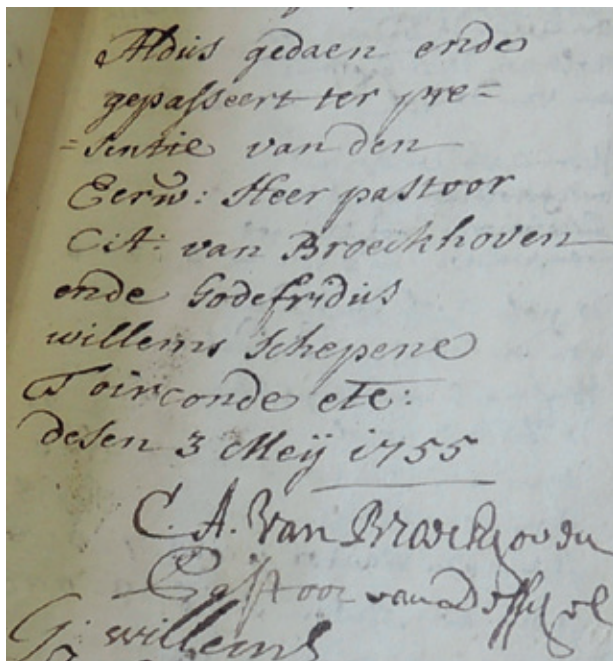
Om formele armenzorgpraktijken te onderzoeken, gebruik ik in eerste instantie de *rekeningen* van de armentafel.⁹ Deze rekeningen geven een beeld van de inkomsten en uitgaven van de instelling. Zij werden opgesteld

6 E. Vanhaute, 'Wolverwerking op het Turnhoutse platteland (1750–1850). Enkele bedenkingen bij het verstormd proto-industrieel debat', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 17-1 (1991) 28–49.

7 Vanhaute, *Heiboeren*, 284–285.

8 Vanhaute, 'Wolverwerking', 35.

9 Voor de jaren 1730–1760: GAD, KAD, inv. nr. 601. Voor de jaren 1761–1824: GAD, II, inv. nr. 1289.

Het afhoren van de armenrekening van 1754 door pastoor A. Van Broeckhoven en schepene Godefridus Willems. Naar: GAD, KAD, inv. nr. 601

uit hoofde van de armenmeester, die instond voor de dagelijkse werking. De armenmeester werd door de pastoor, de lokale schepenen en de heer (in de praktijk vaak zijn plaatsvervanger: de baljuw of schout) aangesteld voor een periode van een of meerdere jaren. Indien twee armenmeesters werden verkozen, stond de ene vaak in voor het actuele bestuur en assisteerde de andere bij de administratie. De armenmeester stelde de rekeningen op om zijn inkomsten en uitgaven te verantwoorden. De pastoor, schepenen en heer hadden immers auditierecht. Dit betekent dat ze het recht hadden om deze rekeningen jaarlijks te controleren. De armenrekeningen zijn vaak opgebouwd aan de hand van een stramien dat gedurende verschillende

De armenrekeningen zijn vaak opgebouwd aan de hand van een stramien dat gedurende verschillende decennia werd gebruikt

decennia werd gebruikt. Hoewel variaties mogelijk zijn, kunnen *grosso modo* volgende onderdelen worden onderscheiden: ten eerste is er de aanhef die vaak het rekeningjaar en de naam van de armenmeester vermeldt. Vervolgens vatten de inkomsten aan, die zijn onderverdeeld in verschillende rubrieken. Zo wordt in de Desselse armenrekeningen een onderscheid gemaakt tussen 'ordinaire' (gewone) inkomsten, bijvoorbeeld uit renten, en 'extraordinaire' (buitengewone) inkomsten, zoals uit de verkoop van hout. Elk van deze rubrieken kan vervolgens verder zijn onderverdeeld in sub-

rubrieken, zoals 'in natura' of 'in geld'. Vervolgens worden per (sub)rubriek de eigenlijke inkomstenposten opgesomd. Alle posten worden afgesloten met een som per (sub)rubriek waarna een totaalsom van alle inkomsten volgt. Ook de uitgaven kunnen opgedeeld zijn naar aard, maar vaak worden alle uitgaven – ongeacht hun aard – in chronologische volgorde onder elkaar geschreven. Hierna wordt een totaalsom van de uitgaven gemaakt. Op het eind van de rekening wordt het saldo berekend, waarna de rekening wordt afgesloten. Voor dit onderzoek is het belangrijk dat zoveel mogelijk uitgavenposten de naam van de ontvangende arme vermelden. Dit is voor zo'n 65 procent van de posten het geval in 1755 en 1794. Uitzonderlijk is er ook een uitgavemanuaal van de armenmeester voor het jaar 1794 overgeleverd. Dit register vormde de basis voor de rekeningen en geeft iets meer informatie. Hierdoor kan voor dit jaar zo'n 90 procent van de zorg-uitgaven aan een naam worden gekoppeld.

Omdat ik ook wil weten wie de armen in de rekeningen zijn, hanteer ik – ten tweede – *volkstellingen*.¹⁰ Deze tellingen werden veelal voor belastingdoeleinden door de overheid uitgevoerd, maar kan ik nu gebruiken om de gezinssamenstelling van de bevolking die armenzorg kreeg te achterhalen. Tijdens mijn onderzoeksperiode werden in het Brabantse hertogdom drie tellingen uitgevoerd. In eerste instantie is er de telling van 1755. Relevant voor dit onderzoek is dat deze telling per huishouden volgende zaken weergeeft: naam en geslacht van het hoofd van het huishouden, of deze persoon is gehuwd, het aantal inwonende kinderen en hun leeftijd. De telling van 1783/1784 had de eerste 'wetenschappelijke' telling van Brabant moeten worden, maar deze is bijzonder slecht uitgevoerd door het korte tijdsbestek dat aan de enquêteurs werd gegeven. De eerstvolgende telling is die van 1796. Deze telling is vrij representatief en vermeldt de namen van de inwoners, hun leeftijd, geslacht en beroep. Jammer genoeg is voor Dessel enkel de telling van 1755 bewaard.¹¹

Om het ontbreken van de volkstelling van 1796 op te vangen, maak ik in de derde plaats gebruik van de *parochieregisters*. De doop-, huwelijks- en begrafenisregisters zijn volledig bewaard voor de achttiende eeuw. Heemkundige Kring De Griffioen integreerde deze registers in Brother's Keeper en Haza-21, waardoor ze op naam doorzoekbaar zijn.¹² Gebaseerd op deze programma's, bezorgde de Heemkundige Kring mij gezinssamenstellingen van de personen die in de rekeningen en in het uitgavemanuaal van 1794 voorkwamen.

De armenrekeningen: een categorisering van de inkomsten en uitgaven

Hoe genereerde de armentafel haar inkomsten en waaraan besteedde zij haar uitgaven? Deze vraag kan ik beantwoorden door de armenrekeningen te analyseren. Ik heb alle inkomsten- en uitgavenposten van de rekeningen in een database geïntegreerd en ze daarna gecategoriseerd. Omdat er ongeveer 40 jaar tussen de peilperioden zit, is het aangewezen de nominale muntwaarde in reële waarde om te zetten, om zo het effect van inflatie te neutraliseren. Dit heb ik gedaan door alle geldelijke totalen om te zetten in het aantal liter graan (rogge) die men te Dessel kon kopen. Rond 1755 kostte één liter graan 0,6 stuiver, rond 1794 was de prijs opgelopen tot 1,05 stuiver.

De inkomsten van armentafels berustten vaak op kapitaal dat al sedert de middeleeuwen was opgebouwd uit schenkingen van particulieren. Zij

10 Zie in dit opzicht E. Vanhaute 'Bevolking, arbeid en inkomen', in: J. Art en E. Vanhaute (red.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw* (Gent 2003) 113–206.

11 Rijksarchief Anderlecht, Fonds Officie Fiscale, inv. nr. 386.

12 Brother's Keeper is een genealogisch programma gericht op de creatie van stamboomgegevens. Haza-21 is een databaseprogramma waarin men relaties kan leggen tussen genealogische data, onroerende bezittingen en andere.

Armenschaal gebruikt te Mol bij rondgangen tijdens de kerkdienst (negentiende eeuw). Gemeente-archief Mol.

schonken vastgoed, geld, grondrenten en renten aan instellingen. Om de kapitaalbasis niet te hoeven aanboren, verpachtten of exploiteerden de instellingen hun vastgoed en belegden ze hun kapitaal op financiële markten, bijvoorbeeld in renten (meestal gehypothekeerd) en obligaties (niet-gehypothekeerde kapitalen). Maar ook andere inkomstenbronnen zijn mogelijk: zo worden de inkomsten op het einde van de achttiende eeuw steeds vaker aangevuld door middel van taxatie.¹³ Voor Dessel kon ik vijf categorieën onderscheiden (zie grafiek 1). In eerste instantie zijn er de inkomsten uit 'renten, obligaties en cijzen'. Met enkel de armenrekeningen in handen, is het moeilijk om de onderlinge verhouding tussen renten, obligaties en cijzen te achterhalen. In de rekeningen staat namelijk louter de post '*uyt den manuael ontvangen*' vermeld. Hiermee verwijzen de armenmeesters naar aparte inningsmanualen. Deze manualen delen jammer genoeg enkel een naam en een bedrag mee. Ik weet dus wel wie hoeveel heeft betaald, maar over de aard van de inkomst tast ik in het duister. Ook de legger op deze manualen biedt niet altijd voldoende informatie over de aard van de inkomsten. Gelukkig is er wel een index op deze legger overgeleverd. Daaruit blijkt dat in de tweede helft van de achttiende eeuw ongeveer 10 procent van de manuaalinkomsten bestond uit grondrenten (of cijzen), 55 procent uit niet-gehypothekeerde kapitalen en 35 procent uit gehypothekeerde kapitalen.¹⁴ De tweede categorie zijn 'andere inkomsten'. Onder deze categorie heb ik drie inkomstenposten ondergebracht: inkomsten uit (testamenteaire) giften, inkomsten afkomstig van armenzorginstellingen uit andere parochies en onbekende inkomsten (die in de rekening niet gespecificeerd zijn).¹⁵ De armentafel kon ook inkomsten verwerven uit rondgangen met de armenschaal tijdens kerkdiensten. Daarnaast werden in een parochie ook vaak armenbussen opgehangen, waarin parochianen een donatie konden steken. Deze vormen de derde categorie. Ten vierde zijn er de inkomsten uit pachten. Voor sommige

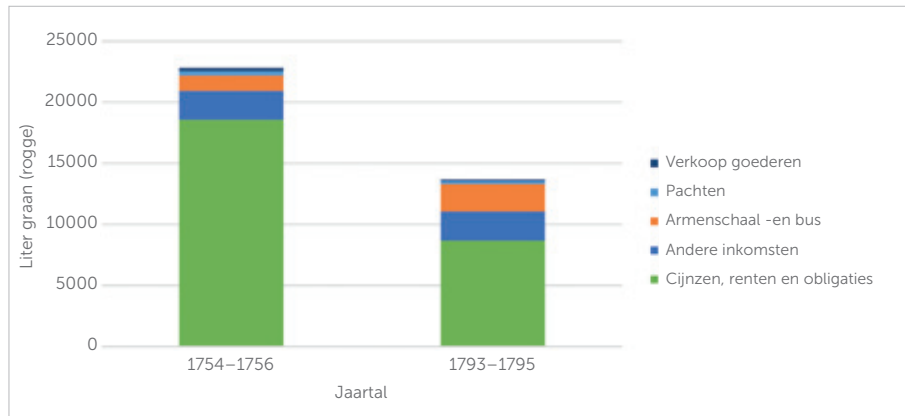
13 Zie de bijdrage van Thijs Lambrecht en Anne Winter in dit volume.

14 Deze index zat tussen een verzameling borgbrieven in GAD, KAD, inv. nr. 684.

15 Te Dessel komt de hoogte van deze categorie voornamelijk voort uit een hoge testamentaire gift (periode 1754–1756) en een geaccumuleerde betaling voor het onderhoud van niet-Desselaren die te Dessel armenzorg verkrijgen (periode 1793–1795). Dit laatste aspect zal in mijn doctoraatsproefschrift verder worden uitgediept.

armenzorginstellingen is dit een heel belangrijke bron van inkomsten, maar dit is niet het geval voor Dessel. De armentafel beschikte in de tweede helft van de achttiende eeuw slechts over 1,2 hectare aan verpacht grondbezit en een tiendrecht dat ze deelde met de kerk.¹⁶ De vijfde en laatste categorie omvat de verkoop van goederen door de armentafel. Zo kon de instelling de schamele bezittingen van een arme verkopen (op zogenaamde koopdagen) of het schaarhout dat groeide op een aantal stobben die op een grond van de instelling stonden.

16 GAD, KAD, inv. nr. 314.

Grafiek 1: Jaargemiddelde van de inkomsten van de armentafel in liter graan.

In grafiek 1 zijn alle inkomstenposten van de armenrekening per categorie weergegeven. Ik heb het gemiddelde van elke categorie over drie jaar genomen, om minder vatbaar te zijn voor jaarlijkse fluctuaties. De gemiddelde jaarinkomsten in de periode 1754–1756 hadden een waarde van 22.883 liter graan. Wetende dat een volwassen persoon ongeveer 350 liter per jaar aan broodgranen nodig heeft om aan zijn minimale bestaansbasis in voedsel te voldoen, was de waarde van deze inkomsten in theorie voldoende om 65 personen te voeden.¹⁷ In 1793–1795 had de opbrengst een waarde van 13.627 liter, voldoende voor 39 personen. Deze inkomsten in de jaren 1790 waren vergelijkbaar met de opbrengsten van armentafels in de streek rond Aalst, waar ook een landbouwsysteem op basis van eigengeërfde boeren dominant was.¹⁸ Bij vergelijking van de twee peilperioden valt op dat de armenzorginstelling ongeveer 40 procent minder inkomsten boekte aan het einde van de achttiende eeuw.

17 Deze minimale bestaansbasis aan graan voor een boer of dagloner diende te worden aangevuld met karnemelk (180 liter) en wat boekweitpap. Daarnaast werd dit verder aangevuld met boter, vlees en groenten om andere essentiële voedingsstoffen binnen te krijgen. 350 liter is dus eerder een onderschatting dan een overschatting.

Hoe kunnen we dit verklaren? De Desselse armentafel verloor zowel in 1754–1756 als in 1793–1795 haar inkomsten grotendeels uit cijnzen, renten en obligaties. De inkomsten uit deze categorie waren de helft lager in 1793–1795. Waarom zij gehalveerd zijn, is met enkel deze gegevens in handen moeilijk te zeggen. Dit vergt immers onderzoek naar de jaren tussen de peilperioden. Mogelijk komt dit doordat de intrestvoeten op renten doorheen de achttiende eeuw een dalende trend kenden en de cijnzen door hun vaste nominale waarde, in reële termen steeds minder waard werden. Hierdoor diende de instelling meer renten aan te kopen op het einde van de achttiende eeuw om – nominaal gesproken – inkomsten te genereren gelijkaardig aan die van het midden van diezelfde eeuw. Het aantal vereiste renteaankopen neemt nog verder toe als ook rekening wordt gehouden met de toegenomen kostprijs van levensmiddelen (graan). Als dit inderdaad de oorzaak is, lijkt het aannemelijk dat de instelling haar kapitaal niet ging herbeleggen, maar eerder zou aanboren. Een interessante vaststelling is dat de dalende inkomsten uit cijnzen, renten en obligaties gedeeltelijk lijken te

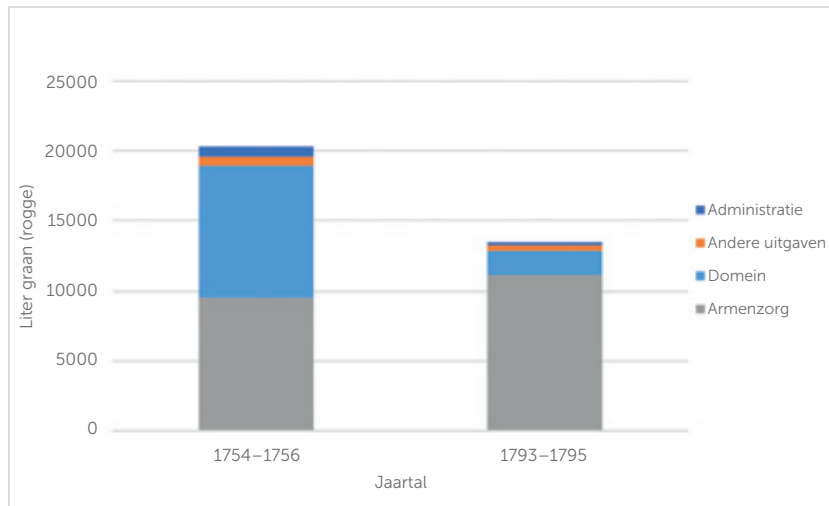
18 In het platteland rond Aalst was het grondbezit van een groot deel van de bevolking ontoereikend om in levensonderhoud te voorzien en was de bevolking aangewezen op supplementaire proto-industriële activiteiten. In 1795 lagen de inkomsten van de armentafels van 107 parochies in het Land van Aalst op zeven stuivers per capita. Voor Dessel was dit 11 stuivers in 1793–1795. Berekening op basis van D. Lamarcq, 'Armoede en armenzorg in het Land van Aalst in 1795', Overdruk uit: *Oostvlaamse Zanten*, 56 (1981) 1–24, aldaar 4–5.

worden gecompenseerd door hogere inkomsten die in de kerk werden opgehaald met de armenschaal. Waren de Desselaren vrijgeviger geworden aan het einde van de achttiende eeuw omdat er meer armoede was te Dessel? Of werd vaker met de armenschaal rondgegaan tijdens de kerkdiensten om de inkomsten van de instelling op te krikken? Het is moeilijk hier een sluitend antwoord op te geven. In elk geval verdubbelde de vrijgevigheid van de Desselaren bijna: daar waar zij per hoofd van de bevolking rond 1755 een som van ongeveer één liter graan aan de armenschaal en -bus schonken, was dit 1,7 liter rond 1794.

Een interessante vaststelling is dat de dalende inkomsten uit cijzen, renten en obligaties gedeeltelijk lijken te worden gecompenseerd door hogere inkomsten die in de kerk werden opgehaald met de armenschaal

Om vat te krijgen op de uitgaven van de armentafel, heb ik eveneens een categorisering toegepast. De uitgaven zijn onderverdeeld in vier types: uitgaven aan de eigenlijke armenzorg (1), de instandhouding van het domein (2), andere uitgaven (3) en naar administratie (4). De 'uitgaven aan de eigenlijke armenzorg' zijn uitgaven die rechtstreeks ten goede kwamen aan de armen. Zij konden de vorm aannemen van aalmoezen, kleding, et cetera. Op deze uitgaven ga ik dadelijk dieper in. Ten tweede zijn er de 'domeinuitgaven'. Deze hielden rechtstreeks verband met alle roerende en onroerende bezittingen van het domein. Zo moest de beemd (een laaggelegen stuk grasland) aan de Nete jaarlijks worden gekuist en dienden belastingen te worden betaald op de gronden die de armentafel bezat. Ook de rente-investeringen en jaarlijkse betalingen aan de pastoor, onderpastoor en koster voor hun diensten werden in deze categorie ondergebracht. Deze diensten waren grotendeels verbonden aan de jaargetijden: een bij testament verplichte jaarlijks terugkerende kerkdienst als voorwaarde voor een gedane schenking aan de armentafel. Ten derde kunnen 'andere uitgaven' worden onderscheiden. Dit is een restcategorie waarin ik onkosten heb ondergebracht zoals het maken van een nieuwe geldbuidel voor de armenmeester, de aankoop van een nieuwe sleutel en het maken van een nieuwe meelzak. Ook heb ik het bakloon van de armenmeester in deze categorie ondergebracht. Dit was een vergoeding die de armenmeester kreeg om brood te bakken van het aangekochte meel. Het bakloon was goed voor zo'n 90 procent van de uitgaven binnen deze categorie. Als laatste zijn er ook nog 'administratieve uitgaven'. Deze categorie omvat kosten die horen bij het maken en controleren van de rekening. Om de rekening te maken dienden immers papier en een wettelijke zegel te worden aangekocht. Daarnaast kon men een beroep doen op een griffier om de rekening neer te pennen. Als de rekening werd gecontroleerd door de schepen en pastoor werden te Dessel ook verteerkosten in rekening gebracht: eten en drinken. Deze verteerkosten schommelden rond de vier gulden, wat het equivalent was van 76 tot 133 liter graan. Er werd dus

zeker geen boekweitpap gegeten tijdens het afhoren van de Desselse armenrekeningen!

Grafiek 2: Jaargemiddelde van de uitgaven van de armentafel in liter graan.

Wat de uitgaven betreft (grafiek 2), valt onmiddellijk op dat de 'uitgaven naar armenzorg' een heel belangrijke positie innamen. Enerzijds wordt een groter aandeel van de totale uitgaven besteed aan armenzorg (44 procent in 1754-1756 en 79 procent in 1793-1795). Anderzijds nam ook de omvang toe. In 1754-1756 was dit het equivalent van 9.456 liter rogge per jaar, een hoeveelheid waarmee men 27 volwassen personen van een bestaansminimum aan voedsel kan voorzien. In 1793-1795 was dit jaarlijks 11.156 liter, genoeg om bijna 32 personen te voeden. De gedaalde inkomsten uit grafiek 1 vertaalden zich dus niet in een daling van armenzorguitgaven. De 'uitgaven aan het domein' kenden een ander verloop. Daar waar in het midden van de achttiende eeuw nog een vrij groot aandeel van de uitgaven naar domeiniale onkosten ging (zo'n 45 procent van de totale uitgaven), is hier op het einde van de achttiende eeuw bijna geen sprake meer van: slechts 11 procent van de totale uitgaven werd hier nog aan besteed. De verklaring lijkt – net als bij de inkomsten – grotendeels verband te houden met de renten. Gedurende de jaren 1754-1756 kocht de armentafel immers verschillende renten aan, wat de domeinuitgaven de hoogte injoeg met een equivalent van zo'n 6.196 liter per jaar. Komt hier nog bij dat de instelling in 1756 een hoge uitgave ter waarde van 2.599 liter deed als reactie op de amortisatie voor goederen uit de dode hand.¹⁹ In 1793-1795 kocht de armentafel geen renten aan. Analyse op de middellange termijn moet verder uitsluitel bieden in hoeverre dit eerder een toevalligheid was, dan wel een structureel kenmerk van de inkomst- en uitgavepolitiek van de armentafel. Eveneens zijn in dit stadium geen aanwijzingen gevonden dat de armentafel bezittingen verkocht, waardoor onderhoudsuitgaven wegvielen. De hoogte van de domeinuitgaven in 1793-1795 wordt veelal bepaald door kerkelijke aangelegenheden: de betalingen aan de jaargetijden. Er vond wel een subtiele besparing op tradities plaats: daar waar rond 1755 de pastoor, onderpastoor en koster steevast vier *hespen* (hammen) met een waarde van bijna acht gulden verkregen, werd rond 1794 nog maar één *hesp* ter waarde van drie gulden aan de pastoor gegeven. Maar vermoedelijk zullen de onderpastoor en koster hierdoor geen honger hebben geleden... Over de twee laatste categorieën kan ik kort zijn: zowel de 'administratieve'

19 Onroerende bezittingen werden soms aan instellingen geschonken op de voorwaarde dat het nageslacht van de schenker – mits vergoeding aan de armentafel – de gebruiksrechten behield. Dit deden schenkers om te vermijden dat bijvoorbeeld een lap grond onder alle mannelijke erfgenamen zou worden verdeeld. Maar, dat hierdoor de erfenisbelastingen op deze goederen vervielen, was een doorn in het oog van sommige overheden. Als poging om de vorstelijke inkomsten te verhogen en als vorm van antiklerikale politiek werd in 1753 door Maria-Theresia beslist al deze goederen in 'dode hand' op te lijsten om ze vervolgens opnieuw in omloop te brengen. Vele instellingen betaalden het *amortissement* om deze onroerende goederen alsnog te behouden.

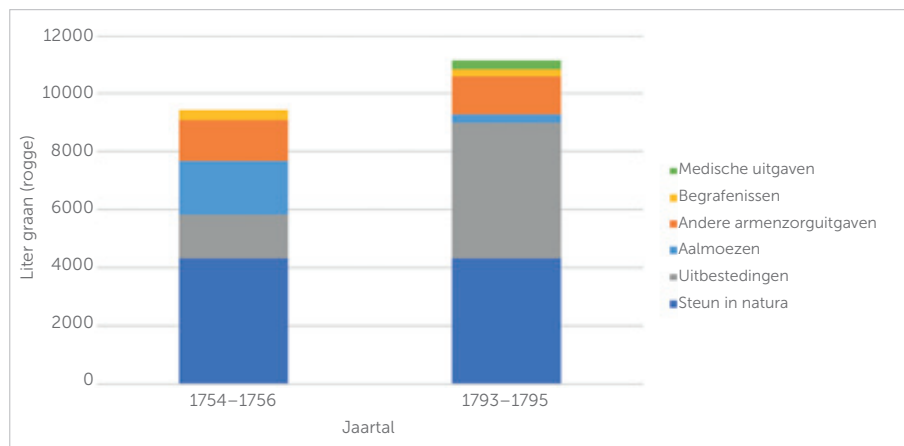

Item voor een hoet voor jan b: janfsen	0 - 12 - 0	Item aen Cat: van de ven i almoes	0 - 12 - 12
Item voor een broeck voor den selven	1 - 1 - 6	Item i almoes aen maria leijden	0 - 12 - 12
Item aen den h: paster voor een huse	2 - 10 - 0	Item een Lucia kledraers voor i almoes	2 - 10 - 0
Item voor 2 hemden voor + kind van dijmna janfsen	1 - 6 - 0	Item voor eenen voorschort voor jan b: Spee	0 - 5 - 15
Item voor een hemde voor M: Leijden	1 - 8 - 18	Item i almoes aen Cat: vande ven	0 - 13 - 6
Item voor huijs = huere aen gov: moelans voor Corn: huijsmans	4 - 0 - 0	Item aen Cat: vanden Bergh voor almoes	0 - 7 - 0
blijckt bij quit		Item aen hand: verbeeck voor i almoes	0 - 7 - 0
Item voor een almoes aen anna romboits tot tilborgh	3 - 15 - 0	Item aen jan b: Spee voor soeken	0 - 4 - 6
Item aen Cat: vande ven	1 - 10 - 0	Item aen maria Leijden voor een almoes	0 - 12 - 12
Item aen de vrouw van jan Melis een hemde	1 - 8 - 12	Item aen Cat: vande ven voor i almoes	0 - 6 - 6
Item aen huijs = huere van Cat: vande ven blijckt bij quit	7 - 0 - 0	Item voor t'kind van Cat: vande ven voor stichlijf etc.	1 - 4 - 0
Item aen moet voor Cat: vanden bergh	2 - 4 - 0	Item voor een almoes aen hand: verbeeck	0 - 7 - 0
	26 - 18 - 12	Item aen m: C: vanden bergh voor almoes	0 - 7 - 0
			0 - 8 - 21

Een voorbeeld van de uitgaven in de armenrekening van 1754. We onderscheiden distributies in de vorm van kleding (hoeden, broeken, voorschorten, hemden, sokken), huishuur, aalmoezen en brandstof.

als de 'andere uitgaven' zijn in verhouding tot de reeds besproken categorieën zeer beperkt en blijven min of meer constant.

Zoals uit het verhaal van Michael Geboers in de inleiding blijkt, gaf de armentafel niet alleen voedsel aan de armen. De tafel betaalde ook Michael's medische kosten en uiteindelijk ook zijn begrafenis. Om inzicht te krijgen in de veelheid aan goederen en diensten die de armentafel verdeelde, is het aangewezen om de armenzorguitgaven verder te categoriseren. Ik heb hiervoor zes categorieën onderscheiden. In eerste instantie gaf de instelling 'steun in natura' aan de armen. Deze kon enerzijds de vorm aannemen van voedingsmiddelen zoals brood, graan, boter en melk. Anderzijds omvat deze categorie ook de bedelingen van kleding en stoffen. Zo verdeelde de armentafel een heel arsenaal aan rokken, *causen*, *stoffe* en *lere broecken*, *blocken* [klompen], *voorschoten* [schorten] en *lijnwaert*. Daarnaast liet zij soms ook kledingstukken repareren: zo werd een nieuwe *voyeringe* [voering] in een kledingstuk gezet of een kledingstuk voorzien van nieuwe *knoopen*. Ook de uitdelingen van turf (brandstof) vallen onder deze categorie. De grens met de tweede categorie 'uitbestedingen' is klein, maar het onderliggende principe is anders. De armenzorginstelling betaalde in dat geval een som geld aan een derde partij, die de zorg voor een arme op zich wou nemen. Deze som werd te Dessel soms ook de *mondkost* of het *kostgeld* genoemd. Dit systeem kwam vaak voordeliger uit voor de armentafel, omdat een arme werd uitbestede aan diegene die er het minste voor bood of als een naast familielid werd gevonden die de zorg vrij goedkoop op zich wou nemen. Deze derde partij diende de arme dan minstens te voorzien van voedsel. Daarnaast gaf de Desselse armentafel ook nog steun onder de vorm van kleding en stoffen aan de uitbestede arme. Zeker jonge kinderen waren gegeerd om uitbestede te worden omdat zij vanaf de leeftijd van zes à zeven jaar arbeid konden verrichten en zo een economische bijdrage konden leveren aan het huishouden waarin zij terecht kwamen. De derde categorie zijn de 'aalmoezen'. Dit zijn vaak kleine uitdelingen in geld die de arme 'vrij' – maar weliswaar onder het oog van de armenmeester – kon besteden. De 'andere armenzorguitgaven' betreffen als vierde categorie dan weer bijdragen in de huur van een woning of kamer voor een arme. Ook de uitgaven aan Desselse armen die in andere parochies woonden, alsook de uitgaven zonder verdere specificaties, zijn in deze categorie ondergebracht. De vijfde categorie zijn betalingen die verband houden met het nakende overlijden en de begrafenis van een arme. Deze omvatten enerzijds kosten bij het afleggen, zoals het scheren van een baard, het wassen van het lichaam, de aankoop van (nieuwe) kleding, het waken bij het lichaam en anderzijds de aankoop van de doodskist. Voor de kerkdienst werden geen aparte sommen ingeboekt, maar deze zitten vermoedelijk vervat in de 'diensten' die de instelling betaalde aan de pastoor (zie supra). Ook werden vaak een paar potten bier en wat vlees gegeven, maar het is onduidelijk of de armentafel die aan de stervende arme gaf of aan de personen die waakten. De zesde categorie omvat allerhande medische kosten. De Desselse armentafel betaalde bijvoorbeeld een forfaitaire som voor de diensten van een chirurgijn. Als er dan bijkomende medische kosten waren, zoals de medicijnen uit het voorbeeld van Michael Geboers, werden deze door hem teruggevorderd van de instelling.

Grafiek 3: Jaargemiddelde van de uitgaven aan armenzorg in liter graan.

Worden de twee peilperioden uit grafiek 3 vergeleken, dan zijn een aantal verschuivingen waarneembaar. In eerste instantie wordt duidelijk dat de waarde van hulpverlening 'in natura' gelijk blijft. Maar, bij verdere studie van deze data blijkt dat uitdelingen van kleding en voeding gevoelig daalden, terwijl die van stoffen sterk toenam. Zo werd in 1754-1756 voor een marktwaarde van gemiddeld 995 liter graan per jaar aan kleding verdeeld. Tegen 1793-1795 daalde dit tot 691 liter. De voedingsbedelingen daalden eveneens, van gemiddeld 3.029 naar 2.305 liter per jaar. Een tegengestelde tendens stellen we vast bij de stoffen: hun waarde steeg van 264 naar 1.124 liter. Was de verandering in de bedeling van kleding naar stoffen een bewuste strategie om kosten te besparen? Een arme kon immers – als diens gezondheid het toeliet – van een stuk stof (of wol) zelf kleding maken, waardoor de armentafel niet langer de toegevoegde waarde van de kleermaker diende te betalen. Het is ook veelzeggend dat de persoon bij wie de stoffen werden gekocht, een jaartje armenmeester was geweest... De waarde van de bedeling van brandstof nam eveneens toe van 67 naar 161 liter. Een tweede vaststelling is dat de armentafel veel minder bedelingen deed onder de vorm van aalmoezen: waar in 1754-1756 jaarlijks gemiddeld nog 1.088 stuivers met een marktwaarde van 1.813 liter graan werden bedeed, was dit in 1793-1795 nog maar 319 stuivers met een marktwaarde van 304 liter. Een tegengestelde tendens is waarneembaar als de 'uitbestedingen' in acht worden genomen. Deze waren in 1754-1756 gemiddeld goed voor zo'n 1.507 liter en tegen 1793-1795 voor wel 4.666 liter. Hun aandeel in de totale armenzorguitgaven neemt hierdoor erg hard toe: van zo'n 15 procent naar 42 procent.

Dus, het afgenomen aantal bedelingen onder de vorm van aalmoezen, de grote toename in uitbestedingen en de wijzigingen binnen de categorie 'steun in natura', waarbij minder voeding en kleding werd bedeed en meer stoffen, maken dat de bedelingen een ander verloop kennen. Zeker omdat zowel de categorie 'andere armenzorguitgaven' als 'begravenissen' min of meer gelijk blijven. Enkel de medische kosten lijken toe te nemen, maar dit komt omdat tegen 1793-1795 de armentafel besloot om jaarlijks een forfaitaire prijs te betalen voor een chirurgijn. Daarnaast werden er – onder andere voor Michael Geboers – een aantal medicijnen aangekocht. In wat volgt proberen we dit verloop beter te begrijpen.

‘Sociale’ distributiepraktijken: wie, wat, hoeveel?

Wie kreeg ondersteuning van de armentafel en wat was de aard en omvang van deze hulp? Om deze vragen op te lossen, neem ik rekeningjaren 1755 en 1794 onder de loep. Ik heb uit de armenrekeningen alle namen van steunontvangers gefilterd. Hier stelde zich een probleem. Zowel voor het jaar 1755 als 1794 staan er enkel uitgaven aan ingekocht meel in de rekeningen. Hierdoor wordt enkel de naam van de molenaar vermeld. Het uitgavenmanuaal van 1794 vermeldt daarentegen wel de eigenlijke brooduitdelingen op naam van de steunontvangers, vandaar dat ik deze manuaal ook heb geanalyseerd. Op basis van de rekeningen kunnen zowel voor het jaar 1755 als 1794, rond de 65 procent van alle armenzorguitgaven gekoppeld worden aan een arme. De overige 35 procent zijn grotendeels terug te brengen op de brooduitdelingen en een paar bedelingen van kleding en stoffen. Dankzij het uitgavenmanuaal van 1794 kon uitzonderlijk zo'n 90 procent van de distributies van dat jaar aan een arme worden gekoppeld.²⁰ De namen uit de rekeningen en het manuaal werden vervolgens opgezocht in de volkstelling van 1755 en de genealogische databanken.²¹ Elke persoon werd hierbij gecategoriseerd op basis van diens gezinssamenstelling omdat die belangrijker is dan de huwelijksstatus.²² Ik onderscheidde hierbij vier entiteiten: gezin (twee partners eventueel met kinderen), een-oudergezin (alleenstaande met kinderen), alleenstaand (alleenstaande zonder kinderen) en kind. Als leeftijdsgrens voor een kind nam ik veertien jaar. Ook had één gezin een *miserabele* [zinneloze] dochter van achttien jaar. Zij werd ook als kind beschouwd.

- 20 Opnieuw is het hoofdzakelijk de aankoop van kledingstukken en stoffen en enkele reparaties, die niet aan een arme konden worden gekoppeld. Mogelijk kocht de armentafel de kledingstukken aan in 1794 om op een later tijdstip te verdelen.
- 21 In de volkstelling van 1755 dienden de uitvoerders ook aan te geven of een gezin steun ontving van de armentafel. Soms werden hiervoor niet de steunlijsten als basis gebruikt, en werd het aantal personen 'op de rand' vermeld. Dit vermoedelijk om de armoede in de verf te zetten naar hogerhand toe, om op die manier minder overheidsbelasting te moeten betalen. Dit maakt een vergelijking tussen parochies louter op basis van de volkstelling uiterst moeilijk. R. van Uytven maakt hier melding van in: 'Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 55 (1972) 172–203, aldaar 173. En zie ook het voorbeeld van Walem in Vanhaute, *Heiboeren*, 337.
- 22 De afkomst van de ondersteunde wordt op deze manier wel buiten beschouwing gelaten. Dit aspect zal ik verder uitdiepen in mijn doctoraatsonderzoek.

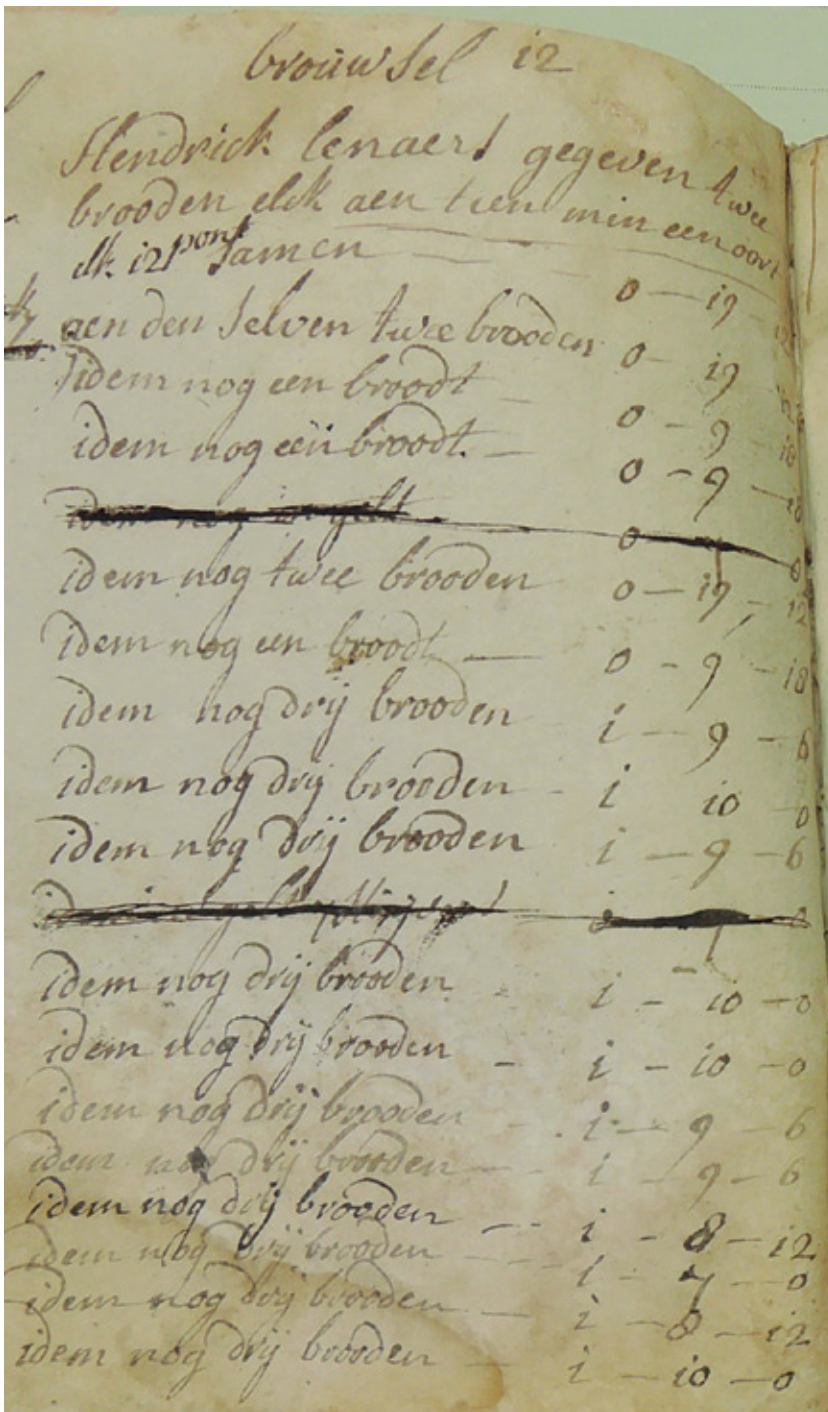
Jaartal	Procentueel aantal entiteiten		Gemiddeld aantal kinderen ten laste per entiteit		Gemiddelde 'totale' distribtiesom per entiteit (liter graan)	
	1755	1794	1755	1794	1755	1794
Gezin	26,1%	30,4%	2	2,6	151,3	187,3
Alleenstaande	26,1%	26,1%	0	0	193,9	424,4
Eenoudergezin	17,4%	0,0%	3	0	204,3	0,0
Kind	17,4%	34,8%	/	/	421,4	386,0
Onbekend	13,0%	8,7%	/	/	107,0	69,0
(N)	23	23	/	/	/	/

Tabel 1: Armenzorguitgaven per entiteit op basis van de armenrekeningen van 1755 en 1794.

Tabel 1 geeft de belangrijkste gegevens weer uit de koppeling tussen de armenrekeningen en de gezinssamenstelling. Zowel in 1755 als in 1794 kregen 23 entiteiten steun. Maar, elke entiteit kan uit meerdere gezinsleden bestaan. Dit maakt dat ongeveer zo'n 50 individuen (of 4,3 procent van de bevolking in 1755) en 42 individuen (of zo'n 3,2 procent van de bevolking rond 1794) hetzij op eigen naam, hetzij op naam van een gezinslid steun ontving. Vergeleken met het platteland rond Aalst in 1795 was dit vrij laag. Daar kreeg ongeveer 12 procent van de bevolking enige vorm van armenzorg.²³ Kunnen we stellen dat de armoede te Dessel 'in het algemeen' afnam omdat de bevolkingsstijging met 165 personen niet gepaard ging met een toename van het aantal armen? Niet noodzakelijk. Het is ook goed mogelijk dat de armentafel strenger toezag op wie formele zorg verkreeg. In elk geval is de gezinssamenstelling van de steunontvangers wel anders: het procentueel aandeel aan gezinnen ten aanzien van de totale zorgontvangers nam toe met 4,3 procent en daarenboven hadden zij gemiddeld 0,6 kind

- 23 Berekening op basis van het aantal steun-genietende disgenoten in: Lamarcq, 'Armoede en armenzorg', 4–5.

meer. Daarnaast waren er in 1796 geen steuntrekkende eenoudergezinnen en nam het aantal kinderen in de rekeningen toe met 17,4 procent. Voor vier entiteiten in 1755 (of 13 procent) en twee entiteiten in 1794 (of 8,7 procent) was de gezinssamenstelling onduidelijk waardoor ik niet in staat was hen te categoriseren.

Brooduitdelingen aan Hendrick Lenaers in het uitgavemanuaal van 1794. Naar: GAD, KAD, inv. nr. 414

Afgeleid uit de rekeninggegevens – dus exclusief brooduitdelingen – valt op dat **kinderen** zowel in 1755 als in 1794 een hoog aandeel aan zorg verkregen van de armentafel: gemiddeld ter waarde van respectievelijk 421 liter en 386 liter rogge. Deze zorg nam hoofdzakelijk de vorm aan van uitbesteding (52 en 73 procent) en kleding en stoffen (45 en 27 procent). Dit maakt dat de uitbesteding een waarde had van ongeveer 220 en 282 liter graan. Ervan uitgaande dat een kind $\frac{3}{4}$ van de hoeveelheid graan van een volwassene nodig heeft (dus zo'n 260 liter), maakt dat de kosten voor diens uitbesteding net de minimale voedselbehoeften dekten. De **eenoudergezinnen** verkregen in 1755 ter waarde van 204 liter graan aan zorg (exclusief brooduitdelingen). Dit verwierven zij veelal onder de vorm van aalmoezen (38 procent), 'andere armenzorguitgaven' (voornamelijk huurgelden voor woningen; 28 procent), en steun in natura als kleding, stof en brandstof (34 procent). Met betrekking tot de zorg (exclusief brooduitdelingen) toegekend aan **alleenstaanden** zijn er verschillen waarneembaar tussen 1755 en 1794. Elke entiteit uit deze categorie kreeg in 1755 zorg ter waarde van gemiddeld 194 liter. In 1794 daarentegen liep deze zorg op tot wel 424 liter. In beide perioden werden de alleenstaanden grotendeels uitbesteed. Van alle uitgaven aan alleenstaanden ging in 1755 zo'n 54 procent van de betalingen naar uitbestedingen en in 1794 was dit 60 procent. De waarde van de uitbesteding had in dit geval dus een equivalent van 105 en 254 liter graan. In tegenstelling tot de kinderen, was de waarde van de uitbestedingen onvoldoende om de minimale bestaansbasis in voedsel te verzekeren.²⁴ Hiernaast gaf men deze groep in 1755 voornamelijk nog aalmoezen (30 procent) en kleding en stoffen (12 procent), terwijl dit in 1794 voornamelijk brandstof, kleding en stoffen (23 procent) en medische zorg (13 procent) betrof. Afgeleid van de gegevens uit de twee rekeningen kregen **gezinnen** het laagste aandeel aan zorg (exclusief brooduitdelingen) toegekend. Dit respectievelijk ter waarde van 151 liter in 1755 en 187 liter in 1794. In 1755 nam dit veelal de vorm aan van aalmoezen (52 procent) en kleding en stoffen (34 procent). In 1794 daalde dit tot respectievelijk 12 en 32 procent. Dat deze zorg ook bestond uit uitbestedingen (36 procent), komt omdat de vader uit één gezin om onduidelijke reden werd uitbesteed bij *sijnen broeder* [zijn broer]. Aangezien dit voor 25 gulden of 476 liter gebeurde, doet dit de gemiddelde waarde aan zorg in 1794 toenemen met zo'n 68 liter per entiteit.

24 Een verdere categorisering op basis van leeftijd, is hier wenselijk.

	Procentueel aantal entiteiten	Gemiddeld aantal kinderen ten laste per entiteit	Gemiddelde 'totale' distributiesom per entiteit (liter graan)
Jaartal	1794	1794	1794
Gezin	30,4%	2,6	473,5
Alleenstaande	26,1%	0	529,0
Eenoudergezin	0,0%	0	0,0
Kind	34,8%	/	386,0
Onbekend	8,7%	/	69,0
(N)	23	/	/

Tabel 2: Armenzorguitgaven per entiteit op basis van de uitgavenmanuaal van 1794.

Dankzij het uitgavenmanuaal ben ik ook ingelicht over de broodbedelingen. Dit maakt dat ik voor elk van de entiteiten vrij gedetailleerd het totale formele zorgpakket kan reconstrueren (tabel 2). De gezinssamenstelling van de entiteiten afgeleid uit het manuaal is identiek aan die van de rekening. Dit

'Brooduitdeling in het dorp', geschilderd door de Kempische schilder Frans van Leemputten. De brooduitdeling is een volksgebruik dat tot ver in de negentiende eeuw in voege bleef. Naar: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Frans_van_Leemputten_-_Distribution_of_bread_in_the_village.jpg

betekent dus dat de personen die brood verkrijgen ook andere vormen van zorg verkrijgen. **Kinderen** verkregen geen voeding onder de vorm van broodbedelingen, maar zoals reeds vermeld voldeed hun zorgpakket grotendeels om in de minimale voedselbehoefte te voorzien. **Alleenstaanden** kregen door de brooduitdelingen per entiteit 105 liter meer aan zorg, nu met een totaalwaarde van 529 liter. Dit maakt dat samen met de uitbestedingen of *mondkosten* ter waarde van 254 liter, zo'n 359 liter aan graan voor hen beschikbaar was: net iets meer dan de bestaansbasis die een volwassen persoon minimaal nodig heeft. De overige 170 liter is de waarde van voornamelijk bedelingen in kleding en stoffen en medische zorg. De entiteit die door de armenzorginstelling het meest werd ondersteund op basis van broodbedelingen waren de **gezinnen**. De waarde van hun gemiddelde ondersteuning werd opgetrokken van 187 liter naar 474 liter. Dit is zo'n 287 liter of twee en half keer meer. Dit maakt dat een gezin gemiddeld 354 liter aan brood en uitbestedingen verkreeg en ter waarde van zo'n 60 liter aan kleding en stoffen, 23 liter aan aalmoezen, 29 liter aan combinaties tussen beide en 8 liter aan 'andere uitgaven'. Hierdoor lijkt het dat de gezinnen de meeste bedelingen verkrijgen, maar we mogen ons hier niet door laten misleiden. Een gezin bestond rond 1794 uit 4,6 leden: twee ouders met 2,6 kinderen. Dit maakt dat de Desselse armenzorginstelling per gezinslid ruwweg zo'n 77 liter aan voedingsmiddelen gaf. Zelfs indien deze gezinnen de aalmoezen die zij verkregen integraal besteedden aan voeding, blijft dit nog maar een 82 liter per persoon per gezin. Als we ook de andere bedelingen aan gezinnen op deze manier bekijken (26 liter per gezinslid), dienen gezinnen dus zeker over bijkomende bronnen van inkomsten te beschikken om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien.

Dus, de Desselse instelling besteedde haar inkomsten aan een – in vergelijking met het platteland rond Aalst – eerder select aantal zorgontvangers ten

aanzien van de totale populatie. Dit neemt niet weg dat er ook verschillen zijn in de aard en kwantiteit van de zorgpakketten tussen de verschillende entiteiten. **Kinderen** werden in beide peilperioden uitbesteed door de armentafel en verkregen ook een groot aandeel aan bedelingen in de vorm van kleding en stoffen. Ook **alleenstaanden** werden vaak uitbesteed. Dit waren vaak ouderen, die door hun ouderdom niet langer voor zichzelf konden zorgen. De gegevens wijzen erop dat rond 1755 de waarde van uitbesteding voor alleenstaanden te laag was om het volledige levensonderhoud van deze groep te dekken. Maar, omdat de waarde van de uitbestedingen is toegenomen in het zorgpakket van 1794 en indien ook de broodbedelingen worden meegerekend, wordt de nodige 350 liter aan voedsel per zorgontvanger grotendeels bereikt. Dit doet vermoeden dat de Desselse instelling ook deze groep van een minimale bestaansbasis voorzag. Voor **eenoudergezinnen** en **(tweeouder)gezinnen** gaat deze vaststelling niet op. De interpretatie wordt bemoeilijkt doordat ik niet ben ingelicht over de broodbedelingen in 1755, maar wat vaststaat is dat eenoudergezinnen per

Als we ook de andere bedelingen aan gezinnen op deze manier bekijken (26 liter per gezinslid), dienen gezinnen dus zeker over bijkomende bronnen van inkomsten te beschikken om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien

entiteit ongeveer 20 liter meer middelen onder de vorm van steun in natura (specifiek: kleding, stoffen en brandstoffen) en 30 liter meer aan huurgelden kregen toegewezen dan de tweeoudergezinnen. Dit is misschien niet onlogisch omdat tweeoudergezinnen vergeleken met eenoudergezinnen zich potentieel op één extra inkomen van een volwassen persoon kunnen beroepen: hetzij om het lapje grond waarover men (vermoedelijk) beschikte te bewerken en/of om arbeid te verrichten in de *boomende* proto-industriële activiteiten, dit op voorwaarde dat geen van de ouders ziek was (wat me niet het geval lijkt omdat er geen medische kosten werden bedeed aan tweeoudergezinnen). Dezelfde logica kan ook worden toegepast als verklaring voor de hoogte van de distributies aan gezinnen in 1794. Zelfs inclusief brooduitdelingen blijkt dat de Desselse armenzorginstelling er niet op was gericht om gezinnen in hun volledige bestaansbasis te voorzien. Maar het blijft de vraag of de instelling dit niet wilde, of dat dit niet hoefde omdat deze gezinnen toegang hadden tot andere – informele – overlevingsmechanismen zoals de toegang tot gemene gronden, burenerelaties et cetera. Veel hangt eveneens af van de individuele gezinssituatie, de reden waarom zij armenzorg kregen en hoe structureel hun ondersteuning was. Verdere studie naar de duurtijd van hun ondersteuning is een mogelijkheid om hier inzicht in te krijgen.

Conclusie

Formele armenzorg was een belangrijke overlevingsstrategie voor bepaalde groepen in de samenleving in de pre-industriële periode. In plattelandsgemeenschappen werd deze zorg hoofdzakelijk verstrekt op parochiaal niveau. De casus, Dessel in de tweede helft van de achttiende eeuw, deed in deze bijdrage dienst als praktijkvoorbeeld. Enerzijds analyseerde ik de armenrekeningen die een inzicht bieden in de inkomsten en uitgaven van de instelling. Anderzijds relateerde ik deze armenrekeningen aan volkstellingen waardoor ik de gezinssamenstelling van de ondersteunde armen kon achterhalen. Elke volkstelling is jammer genoeg niet voor alle plattelandsgemeenschappen bewaard. Maar dit betekent niet dat onderzoek naar de 'sociale distributie' van middelen onmogelijk is. Het maakt alleen dat méér tijd dient te worden geïnvesteerd in de reconstructie van gezinssamenstellingen via parochieregisters. Daarom waren de genealogische databanken van Heemkundige Kring De Griffioen zeer belangrijk om dit onderzoek te kunnen uitvoeren.

Ondanks een relatief beperkt aantal bronnen heb ik een aantal belangrijke vaststellingen kunnen doen over de Desselse armenzorg. Ik weet nu dat de armentafel nauwelijks over onroerende goederen beschikte en voornamelijk aangewezen was op financiële beleggingen om inkomsten te genereren. De veronderstelde dalende intresten op renten kunnen hierbij verklaren waarom de instelling minder inkomsten boekte op het einde van de achttiende eeuw. Ook ben ik veel te weten gekomen over de uitgaven en dan specifiek over de bedelingen. Het overgrote deel van de uitgaven ging naar armenzorg. Hierbij waren voornamelijk steun in natura (vooral voeding en kleding) en aalmoezen dominant in 1754–1756. In 1793–1795 waren dit dan weer steun in natura (voornamelijk voeding en stoffen) en uitbestedingen. Als laatste heb ik ook een indicatie van de aard en de omvang van zorg die elke socio-demografische groep bedeed kreeg. Hoewel ik hier nog geen bindend antwoord op kan geven, lijkt het zo dat de Desselse armenzorginstelling in vergelijking met andere instellingen in de Zuidelijke Nederlanden eerder 'gemiddelde' inkomsten had. Deze inkomsten verdeelde zij onder relatief weinig ondersteunden, en dan voornamelijk onder kinderen, alleenstaanden en vermoedelijk ook eenoudergezinnen. Michael Geboers zal als alleenstaande zijn bestaansminimum aan voeding vermoedelijk gedekt zien door de Desselse zorginstelling, terwijl hij daarnaast ook kleding, stoffen en medische zorg verkreeg. Het gemiddelde aandeel aan bedelingen dat gezinnen verkreeg was daarentegen onvoldoende. Veel hangt bij deze groep af van de frequentie en structurele aard van de broodbedelingen. Hierdoor dienden gezinnen sowieso te beschikken over andere inkomstenbronnen.

Beredeneerde bibliografie

Veel literatuur over armenzorgpraktijken en de sociaal-demografische achtergrond van zorgontvangers op het platteland heeft betrekking op Engeland. In dit opzicht is het onderzoek van Samantha Williams erg inspiratievol: S. Williams, *Poverty, gender and the life-cycle under the English poor law, 1760–1834* (Woodbridge 2011); S. Williams, 'Poor relief, labourers' households and living standards in rural England c. 1770–1834: a Bedfordshire case study', *The economic history review*, 58 (2005) 485–519. De onderzoeken van Henry French en Richard Dyson liggen in lijn met dat van Williams. Ook zij behoren tot de uitzonderingen die distributies 'kwantificeren' en hierbij rekening houden met de sociale achtergrond van de zorgontvangers en de frequentie van de bedelingen in ruraal Engeland. Zie: H. French, 'How dependent were the 'dependent poor'? Poor relief and the life-course in Terling, Essex, 1762–1834', *Continuity and change*, 30 (2015) 193–222; H. French, 'An irrevocable shift: detailing the dynamics of rural poverty in southern England, 1762–1834: a case study', *The economic history review*, 68 (2015) 769–805; R. Dyson, 'The extent and nature of pauperism in five Oxfordshire parishes, 1786–1832', *Continuity and change*, 28 (2013) 421–49. Hoewel eerder een regionaal perspectief wordt aangenomen, is ook S. King, *Poverty and welfare in England, 1700–1850: a regional perspective* (Manchester 2000) vermeldenswaardig. Dichter bij huis zijn nog niet echt pogingen ondernomen om de sociale distributiepraktijken op het platteland systematisch kwantificeerbaar te maken. Deze lacune tracht ik op te vullen met mijn eigen doctoraats-onderzoek.

Methodologisch kan voor de zoektocht naar socio-demografische informatie (en dan in het bijzonder volkstellingen), het prachtig overzichtswerk van Eric Vanhoute worden gehanteerd: E. Vanhoute, 'Bevolking, arbeid en inkomen', in: Art en

Vanhoute (red.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw* (Gent 2003). Zelf heb ik bij mijn zoektocht naar de (Brabantse) volkstelling van 1755 gebruik gemaakt van het artikel J. De Brouwere, 'Volkstellingen in het aloude hertogdom Brabant', *Vlaamse stam*, 7 (1971) 169–187. Ook nuttig is hier het artikel van Walckiers naast te leggen: B. Walckiers, 'Les capitations du duche de Brabant en 1702 et 1747. Une source genealogique meconnue', *Le parchemin*, 42 (1978) 76–87. Voor de zoektocht naar de telling van het jaar IV (1796) is het werk van Van der Haegen een zeer goed hulpmiddel. Hij maakte een overzicht van de departementale exemplaren in de provinciale archieffondsen. H. Van der Haegen, 'Sociaal-economische en demografische structuur van de Vlaamse bevolking in het jaar IV', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 12 (1981) 27–58. Omdat deze telling in tweevoud diende opgemaakt te worden, blijft het wenselijk de gemeentelijke archieven erop na te zien. Voor de zoektocht naar rekeningen van de armentafels, blijft men aangewezen op prospectie in de depots van de gemeente en/of het Rijksarchief.

Biografie

Nick Van den Broeck (°1989) is als doctoraatsbursaal verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Gent. Zijn doctoraat handelt over de mate van en verklaring voor variaties in rurale armenzorgpraktijken op regionaal en lokaal niveau. Dit doet hij voor het platteland in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de periode 1750–1830.

Contact: nick.van.den.broeck@vub.ac.be

REGISTER

Van de Rekeningen der Kercken ende Disschen, van de Grond-renten de selve competerende, ende van andere pieuse Fondatien, ten platten Lande van den Vryen, geliquideert wordende voor Commissarissen uyt den Collegie, bebelsende de jaeren van Rekeninge, de daeten van Liquidatie, de Naemen ende Toenaemen van de Kerck ende Discb Meesters t'elcker Rekeninge, ende van de persoonen op sommige plaetsen aengesteld tot den ontfang van de Goederen de selve Kercken, Disschen ende pieuse Fondatien toebehoorende.

De vele gezichten van zorg

Armoede en armenzorg op het platteland in het graafschap Vlaanderen tijdens de achttiende eeuw

Thijs Lambrecht en Anne Winter

Onderzoek naar zorg tijdens de vroegmoderne periode op het platteland neemt vaak de vorm aan van een studie naar de werking van lokale zorginstellingen.¹ In de bronnen worden deze lokale instellingen voor armenzorg in het graafschap Vlaanderen doorgaans aangeduid als armentafels, armen-dissen of tafels van de Heilige Geest. De oudste sporen van armendissen op het platteland dateren doorgaans uit de dertiende eeuw. Hoewel studies over de ontstaansperiode van deze parochiale instellingen ontbreken, gaat men ervan uit dat tegen het begin van de vijftiende eeuw elke parochie over een armendis beschikte. Zowel naar volume als frequentie waren de armen-dissen ongetwijfeld de belangrijkste zorgverstrekkers op het platteland. In deze bijdrage willen we evenwel aantonen dat zorg op het platteland in vele vormen bestond. Dit was niet alleen het geval voor de eerder informele netwerken en structuren van zorg, maar gold eveneens voor de werking van formele zorginstellingen zoals de armendissen. De rol en het belang van armendissen in het verstrekken van steun aan zorgbehoevende leden van een gemeenschap verschilde niet alleen sterk van dorp tot dorp, maar ook en vooral tussen regio's.

In deze bijdrage worden regionale verschillen in de wisselwerking tussen formele en informele zorgcircuits geïllustreerd voor het Vlaamse platteland tijdens de achttiende eeuw. Tijdens de achttiende eeuw werd het probleem van de zorg immers acuut: stijgende voedselprijzen en toenemende bedrijfsversnippering hadden tot gevolg dat vele huishoudens niet langer zelfstandig konden overleven en hulp moesten inschakelen om toch het hoofd boven water te houden. Het Vlaamse platteland is door zijn regionaal verschillende sociale en economische structuren een uitermate geschikt onderzoeksterrein. Binnen het graafschap Vlaanderen treffen we immers regio's aan met specifieke bedrijfsomvang, bezitsstructuren, werking van de arbeidsmarkt en economische activiteiten. In deze bijdrage willen we

1 Afkortingen gebruikt in dit artikel: RAB (Rijksarchief te Brugge), RAG (Rijksarchief te Gent), RAK (Rijksarchief te Kortrijk) en SAV (Stadsarchief Veurne). Bij de omrekening van rekenmunten moet men rekening houden met volgende verhoudingen: 12 pond parisis = 1 pond groten Vlaams = 6 gulden.

Afbeelding links: zorginstellingen zoals armendissen waren verplicht een dubbel van hun rekeningen neer te leggen bij de toezichhoudende overheid. In het Brugse Vrije hielden de schepenen een apart register bij met de inkomsten en uitgaven van alle armendissen binnen hun ambtsgebied (RAB, *Registers Brugse Vrije*, nr. 615).

aantonen dat de manieren waarop zorg werd georganiseerd rechtstreeks verband hielden met deze regionale sociale en economische kenmerken.² In het eerste deel illustreren we aan de hand van een aantal voorbeelden de verschillende zorgverstrekkers en –netwerken die actief waren op het platteland. In het tweede deel richten we de blik op de armendissen en de regionale verschillen in hun werking. Het laatste deel van dit artikel behandelt enkele kenmerken van de armenzorgpolitiek in relatie tot de sociale en economische kenmerken van de verschillende regio's.

Zorgnetwerken

In de pre-industriële samenleving was de familie de belangrijkste zorgverstrekker. Bloedverwantschap impliceerde een wettelijke verplichting om familieleden die tot armoede vervielen materieel bij te staan. Dat geldt trouwens tot op de dag van vandaag. Deze zogenoemde alimentatieplicht treft men ook aan in het recht van de Zuidelijke Nederlanden. Ouders en grootouders waren verplicht om hun kinderen en kleinkinderen te onderhouden. Deze plicht gold echter ook in omgekeerde richting. Kinderen, schoonkinderen en kleinkinderen konden – desnoods via juridische weg – gedwongen worden om materiële hulp (voeding, kledij en onderdak) te verschaffen aan hulpbehoevende ouders of grootouders. De omvang van deze onderhoudsplicht was afhankelijk van de verwantschapsgraad en de eigen financiële en economische toestand.³ Naast een wettelijke verplichting werd bijstand aan arme ouders ook beschouwd als een morele plicht. Tal van preekboeken, catechismussen en moraliserende publicaties hameren op de plicht van kinderen om hun ouders in armoede bij te staan.⁴ Zo stelde een populair onderwijsboek uit de achttiende eeuw: 'Gy sult naer uw vermogen uwe ouders te hulpe komen in den noodt'.⁵ Vooral in het kader van het aanleren van het vierde gebod ('Eert uw vader en uw moeder') werden jongeren morele zorgverplichtingen ten opzichte van hun ouders bijgebracht.⁶

In regio's waar veel boeren grond in eigen bezit hadden, waren familiebanden doorgaans sterker en fungeerde het onroerend bezit meestal als basis voor deze intergenerationale zorgcontracten

In de praktijk bekwamen ouderen die niet langer in hun eigen levensonderhoud konden voorzien, steun door een onderhoudscontract af te sluiten met een of meerdere erfgenamen. In ruil voor een geldelijke vergoeding, onroerend goed of een groter aandeel van de erfenis namen kinderen de zorg van een of beide ouders op zich.⁷ Het bezit van een huisje of een stuk grond diende op die manier vaak als zorgverzekering.⁸ In regio's waar veel boeren grond in eigen bezit hadden, waren familiebanden doorgaans sterker en fungeerde het onroerend bezit meestal als basis voor deze intergenerationale zorgcontracten. Indien men bij gebrek aan familiale steun terugviel

2 Zie bijvoorbeeld voor Engeland S. King, *Poverty and welfare in England, 1700–1850. A regional perspective* (Manchester 2000) 141–226.

3 J. Brits, *Code de l'ancien droit de Belgique* (Brussel, 1847) 549; P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel 1987) 117.

4 Zie bijvoorbeeld P.F. Valcke, *Sermoenen op de sondagen en feestdagen* (Sint-Truiden 1789) vol. 1, 142–150.

5 *De dobbelen zielentroost ende vaderlyke leeringe* (Oudenaarde 1776) 46.

6 Zie bijvoorbeeld ook K.E. Carter, 'The science of salvation: French diocesan catechisms and catholic reform (1650–1800)', *The Catholic History Review*, 986 (2010) 258–259.

7 Zie de voorbeelden in E. Tellier, 'Testaments et convenances de mariage passés devant des curés de Warnant, 1624–1792', *Le Parchemin*, 22 (1975) 197–230 en P. Godding, 'Testament en donation: la pratique notariale à Jodoigne dans la seconde moitié du XVIIIe siècle', in: F. Stevens en D. van den Auweele (red.), *Houd voet bij stuk. Xenia iuris historiae G. Van Dievoet oblata* (Leuven 1990) 361–385.

8 Over het belang van grondbezit in de zorgdynamiek tussen ouders en kinderen, zie ook T. Lambrecht, 'Unmarried adolescents and filial assistance in eighteenth-century rural Flanders', in: G. Fertig (red.), *Social networks, political institutions and rural societies* (Turnhout 2015) 63–87.

op de publieke steunverlening van de armendis, impliceerde dit in vele regio's meteen ook dat de erfenis van de ondersteunde gedeeltelijk of volledig toekwam aan de armendis. Naast een middel om een deel van de zorgkosten te recupereren was het ook een effectieve strategie om erfgenamen te dwingen om potentiële erflaters materieel bij te staan.

Buiten de familie speelden sociale netwerken binnen plattelandsgemeenschappen een belangrijke rol in het verschaffen van materiële steun. Omdat deze vorm van steunverlening en zorg zelden een formeel karakter had, zijn er relatief weinig bronnen die ons hierover kunnen inlichten. Soms kunnen onverwachte vondsten in de documenten een tipje van deze zorgsluier oplichten. Zo tonen de handboeken van pachters van grote landbouwbedrijven aan dat ze hun arbeiders probeerden te ondersteunen in periodes waarin zij het wat moeilijker hadden. Uit de handboeken van Gillis Coucke, een landbouwer met een bedrijf van circa 50 hectare in het West-Vlaamse Markegem, blijkt dat zijn arbeiders goedkoop graan konden aankopen tijdens periodes van voedselschaarste of ook kleine geldbedragen konden lenen om tijdelijke tekorten te overbruggen.⁹ Hier was het niet de familie, maar het netwerk van werkgevers dat te hulp schoot om moeilijke periodes te overbruggen met materiële en financiële hulp.

9 E. Vanhoute en T. Lambrecht, 'Famine, exchange and the village community. A comparative analysis of the subsistence crises of the 1740s and the 1840s in Flanders', *Continuity and Change*, 26 (2011) 176–177.

Binnen de dorpen werden gedetailleerde lijsten opgemaakt waarin werd bepaald hoeveel ponden brood elk hulpbehoevend gezin wekelijks nodig had om te kunnen overleven en van wie deze broden werden bekomen

Solidariteit binnen gemeenschappen kon ook andere vormen aannemen. In het westen van het graafschap Vlaanderen ontwikkelde zich tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw de traditie van het zogenoemde 'wekebrood'. Deze vorm van solidariteit manifesteerde zich hoofdzakelijk tijdens periodes van hoge voedselprijzen en graantekorten. De traditie bestond erin dat rijkere gezinnen de zwakkeren en armen ondersteunden door hen wekelijks een aantal ponden brood te geven. Binnen de dorpen werden gedetailleerde lijsten opgemaakt waarin werd bepaald hoeveel ponden brood elk hulpbehoevend gezin wekelijks nodig had om te kunnen overleven en van wie deze broden werden bekomen. In januari 1710 stelden de schepenen van Langemark een dergelijke 'cathaloge oft lijst van de armen schamel lieden' op om de brooduitdeling te organiseren. Deze vermeldt onder meer het gezin van Pieter Van Acker, dat bestond uit hemzelf, zijn vrouw en vier kinderen. Om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien hadden ze 21 pond brood per week extra nodig. Dit brood werd hen bezorgd door zeven andere gezinnen die wekelijks elk één tot zes pond brood leverden. Deze lijsten van steungenieters en zorgverstrekkers tonen aan dat men probeerde te streven naar een proportionele verdeling en

Janse v. d. Borch - 5	Janse v. d. Borch - 5
Janse v. d. Borch - 5	Janse v. d. Borch - 5
Janse v. d. Borch - 10	Janse v. d. Borch - 10
Janse v. d. Borch - 2	Janse v. d. Borch - 2
Janse v. d. Borch - 2	Janse v. d. Borch - 2
<u>25</u>	
Janse v. d. Borch - 5	Janse v. d. Borch - 5
Janse v. d. Borch - 2	Janse v. d. Borch - 2
<u>7</u>	
Janse v. d. Borch - 2	Janse v. d. Borch - 2
Janse v. d. Borch - 2	Janse v. d. Borch - 2
<u>10</u>	
Janse v. d. Borch - 15	Janse v. d. Borch - 15
Janse v. d. Borch - 6	Janse v. d. Borch - 6
Janse v. d. Borch - 10	Janse v. d. Borch - 10
Janse v. d. Borch - 4	Janse v. d. Borch - 4
Janse v. d. Borch - 4	Janse v. d. Borch - 4
<u>24</u>	

Fragment van de lijst van brooduitdelingen in de parochie Langemark uit 1710. In de kolom rechts worden de zorgbehoevenden en hun wekelijkse broodbehoefte weergegeven. In de linkerkolom staan de zorgverstrekkers genoteerd met de wekelijkse hoeveelheid brood die ze gaven (RAB, Oud archief Langemark, nr. 915).

persoonlijke zorgrelaties. Van grote boeren werd daarbij bijvoorbeeld een grotere inspanning gevraagd dan van een eenvoudige ambachtsman of keuterboer.¹⁰ Dergelijke brooduitdelingen waren een typisch fenomeen voor westelijk Vlaanderen in de eerste helft van de achttiende eeuw. Toen het probleem van de armoede grotere proporties begon aan te nemen na 1760, verdwenen deze brooduitdelingen en werden ze vervangen door armenbelastingen.

Naast deze familiale en sociale netwerken fungeerden nog andere sociale vangnetten voor individuen of gezinnen die moeilijk de eindjes aan elkaar konden knopen. Via testamenten werden vaak kleine sommen geld of voeding geschonken aan de armen. Het betrof geen formele schenkingen aan de armendis, maar giften aan de lokale armen die door de erfgenamen werden verdeeld. De manier waarop dit gebeurde kon sterk verschillen. Isabelle vander Beke schonk in haar testament uit 1707 een halve maat rogge aan de armen die aanwezig waren op haar uitvaart. Daarnaast konden haar kinderen nog anderhalve hoet rogge uitdelen aan arme gezinnen naar hun keuze.¹¹ Slechts in een minderheid van de gevallen werden armen bij naam genoemd. Anna de Baene bijvoorbeeld, dienstmeid van de pastoor van Ramskapelle, legateerde de bescheiden som van 1 pond groten aan een zekere Jacob de Backer en dit 'tot verlichtinghe ende vertroostinghe van sijn aermoede'.¹² In sommige gevallen kon liefdadigheid grotere proporties aannemen. In het bisdom Brugge bijvoorbeeld werden tussen 1723 en 1726 duizenden guldens uitgedeeld aan de armen. De schenking was afkomstig van een anonieme weldoener uit de Noordelijke Nederlanden. Via een tussenpersoon in Breda verdeelde de Brugse bisschop duizenden guldens aan de dekens in zijn ambtsgebied. Eind 1723 bijvoorbeeld kreeg de deken van Oudenburg 1.599 gulden om 'te distribueren aen de armen van seven prochien'.¹³ Ook lokale heren en grootgrondbezitters waren soms actief als zorgverstrekkers. Tijdens de laatste jaren van de zeventiende eeuw, een periode gekenmerkt door misoogsten, hoge voedselprijzen en militair geweld, werd een deel van de cijnzen geïnd door de heer van Meulebeke onmiddellijk uitgedeeld aan de armen onder de vorm van broodgranen.¹⁴

In de archieven van kerkelijke instellingen treffen we tot in de achttiende eeuw nog frequent sporen aan van uitdelingen aan de armen. De uitgavenboeken van meerdere kloosters en abdijen maken melding van aalmoezen in hun rekeningen. Vanuit de keuken van de abdij van Drongen werden de armen wekelijks bedeed.¹⁵ In Mesen en Pamele werden aan de poorten van de abdij aalmoezen uitgedeeld.¹⁶ In Waasmunster betaalde de abdij van Roosenberg de begrafenis van armen. In een aantal gevallen nam de steunverlening door kerkelijke instellingen een meer formeel karakter aan. In Ename beschikte de gelijknamige abdij over een aalmoezenij. De uitdelingen van deze aalmoezenij lagen aanzienlijk hoger dan die van de lokale armentafel.¹⁷

Bovenstaand beknopt overzicht van zorgstructuren op het platteland is niet exhaustief. Het illustreert vooral dat zorg voor de zwakkeren beschikbaar was onder diverse vormen en binnen verschillende netwerken en structuren. Binnen deze verscheiden lokale en regionale familiale, sociale en economische structuren moeten we de werking van armendissen analyseren en evalueren. Hoewel armendissen formeel gezien onafhankelijk opereerden van andere zorgstructuren en -circuits, kunnen we hun werking en rol pas ten volle begrijpen binnen een bredere context van sociale en economische relaties, zowel binnen gemeenschappen als families.

10 RAB, *Oud Archief Langemark*, nr. 915.

11 RAB, *Kerfabriek Oedelem*, nr. 359. 1 hoet tarwe of rogge stemde overeen met 4 maten of circa 172 liter.

12 RAB, *Kerfabriek Ramskapelle*, nr. 3.

13 RAB, *Nieuw Kerkarchief Bisdom Brugge*, nr. 351. De totale omvang van de schenking noch de identiteit van de schenker zijn bekend.

14 RAK, *Aanwinsten*, nr. VI/64/51-53.

15 RAG, *Abdij van Drongen*, nr. 106.

16 RAB, *Aanwinsten*, nr. 3632 en RAG, *Abdij Maagdendale*, nr. 43.

17 G. Maréchal, 'Armenzorg te Ename en Nederename op het einde van de XVIIIde eeuw', *Het Land van Aalst*, 39 (1987) 309-322.

Variaties in armenissen

Een uitzonderlijke inkijk in de lokale en regionale variatie in het functioneren van armenissen, verkrijgen we via de resultaten van een enquête die in 1808 door het Franse regime werd afgenomen in onder meer de departementen Schelde en Leie, het huidige Oost- en West-Vlaanderen.¹⁸ Hoewel de voormalige armenissen onder Frans bestuur omgevormd werden tot zogenoemde 'Burelen van Weldadigheid', bestond er in de praktijk een grote continuïteit tussen beide instellingen, en werden onder meer de kapitaalbezittingen overgedragen. In deze enquête gaven de 549 Vlaamse gemeenten – die grotendeels overeenkwamen met de voormalige parochies – een overzicht van het aantal ondersteunde armen en de belangrijkste bronnen van inkomsten van de lokale zorginstelling, onderscheiden naar drie types inkomensposten: vaste inkomsten (huurinkomsten van onroerende bezittingen en renten op kapitaal), belastingen en overige inkomsten.¹⁹ De gegevens hebben betrekking op het jaar 1807, maar kunnen indicatief geacht worden voor de situatie in de late achttiende en vroege negentiende eeuw.²⁰

ÉTAT du nombre des Pauvres, et des ressources affectées à leur service dans la Commune d

Population de la Commune.	Nombre des Pauvres pris sur la population.	Nombre des Mendians pris sur le nombre des Pauvres.	RESSOURCES annuelles affectées au secours des Pauvres, non compris celles des Hospices et Hôpitaux.				OBSERVATIONS.
			Revenus fixes.	Portion sur l'octroi.	Dons, aumônes et autres ressources impéguées.	TOTAL.	

Omzendbrief van de prefecten van de Franse departementen tot het inwinnen van informatie over de financiën en de werking van de Burelen van Weldadigheid in 1807 (RAG, *Scheldedepartement*, nr. 2780/6).

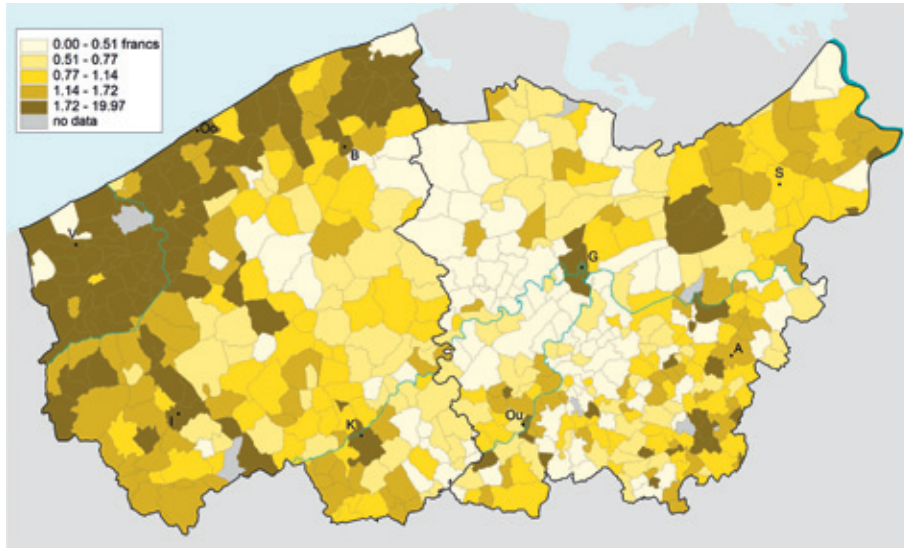
Uit deze gegevens blijkt dat alle gemeenten in het voormalige graafschap Vlaanderen – met uitzondering van drie gevallen – over inkomsten voor armenzorg beschikten. Die bedroegen gemiddeld 1,32 frank per inwoner, ongeveer een vijfde van het weekloon van een landarbeider. Er bestond evenwel grote ruimtelijke variatie (zie kaart 1). De gemeenten in de kustgebieden kenden globaal genomen veel hogere inkomsten voor armenzorg dan die in het binnenland, waarbij een sterke correlatie bleek te bestaan met meer kapitalistische vormen van landbouw: met name de aanwezigheid van grote landbouwbedrijven en van landarbeiders (karakteristiek voor de kustgebieden) waren gerelateerd aan hogere niveaus van uitgaven voor armenzorg dan de aanwezigheid van kleine boerenbedrijfjes en zelfstandige boeren (karakteristiek voor binnen-Vlaanderen). Er was echter een complicerende factor in deze relatie, met name de rol van historische accumulatie wat betreft de middelen voor armenzorg. De belangrijkste bron van inkomsten waren namelijk onroerend en roerend kapitaal (huizen, gronden, cijzen en renten), die op hun beurt verworven waren uit giften en legaten in het verleden. Dit betekende dat de aanwezigheid van uitzonderlijk genereuze donateurs in het verleden het verschil kon maken tussen een relatief 'rijke' en 'arme' armentafel. Het toeval speelde met andere woorden een rol in de ruimtelijke verdeling van middelen voor armenzorg. Dit

18 De resultaten van deze enquête zijn te vinden in RAB, *Leiedepartement*, nr. 4196 en RAG, *Scheldedepartement*, nr. 2780/6. Voor de achtergrond van deze statistiek, zie C. Dousset, 'Statistique et pauvreté sous la Révolution et l'Empire', *Annales historiques de la Révolution française*, 280 (1990) 167–186.

19 Deze gegevens werden verzameld door Glenn Pletting in het kader van het lopende STREAM-project (*Spatiotemporal Research Infrastructure for Early Modern Flanders and Brabant*) gecoördineerd door Prof. dr. Isabelle Devos (Universiteit Gent), zie www.streamproject.ugent.be. De kaarten met de onderzoeksresultaten (zie kaart 1 & 2) werden gemaakt door Sven Vrielinck en Torsten Wiedemann, beiden Universiteit Gent.

20 Tijdens het eerste decennium van de negentiende eeuw waren er geen aanzienlijke voedseltekorten of duurtelijaren. Tussen 1803 en 1810 werden er immers geen grote schommelingen genoteerd in de graanprijzen en de aanvoer van graangewassen op markten. De gegevens over de financiën van de Burelen van Weldadigheid in 1807 geven dus de toestand weer van een (boek)jaar zonder crisismoments. Gezien de grote continuïteit in zowel de middelen als de werking van armenissen en Burelen van Weldadigheid zijn de gegevens uit 1807 wellicht ook representatief voor de late achttiende eeuw. Voor een diepgaande analyse van deze gegevens, zie N. Van den Broeck, T. Lambrecht en A. Winter, *Pre-industrial welfare between regional economies and local regimes: rural poor relief in Flanders around 1800* (ongepubliceerde working paper, 2016).

verklaart waarom ook naburige gemeenten met een vergelijkbare lokale economie sterk konden variëren in het niveau van armenzorg.

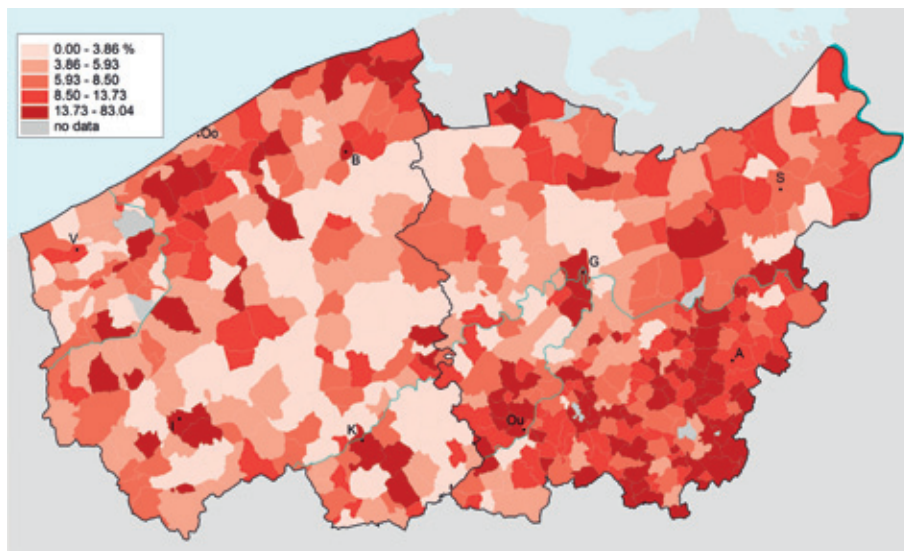
Kaart 1: Inkomsten (frank) van de Burelen van Weldadigheid in Oost- en West-Vlaanderen per inwoner in 1807.

Deze 'toevalsfactor' speelde evenwel een andere rol in de verschillende regionale economieën. Zo zien we dat kustgemeenten met relatief weinig vaste inkomsten deze doorgaans aanvulden met inkomsten uit belastingen, terwijl de meeste gemeenten in het binnenland nooit belastingen hieven om de armenkas te spijzen. Hieruit spreekt ons inziens een grotere nood aan armenzorg in de kustgebieden dan in het binnenland. Deze grotere nood was een gevolg van de meer kapitalistisch georiënteerde arbeidsmarkt aan de kust: doordat landarbeiders in deze gebieden meestal geen eigen grond meer bezaten en er ook weinig alternatieve ondersteuningsnetwerken bestonden, waren zij sterk afhankelijk van publieke zorg tijdens perioden van ziekte, ouderdom of werkloosheid. De arbeiders in deze regio hadden

Landarbeiders konden ook niet echt rekenen op steun van hun werkgevers

het moeilijk om steun van familieleden of werkgevers te mobiliseren. Omdat ze meestal geen eigenaar waren van hun woning en kleine lapje grond was het onrealistisch om te rekenen op familiale zorg, omdat er onvoldoende garanties waren op materiële compensatie. Landarbeiders konden ook niet echt rekenen op steun van hun werkgevers. Door het grote aanbod en ontbreken van wederkerige ruilrelaties was de band met werkgevers heel wat losser. Ook binnen-Vlaanderen werd zeker gekenmerkt door armoede, maar deze was van een andere aard. Doordat vele keuterboertjes nog over een eigen lapje grond beschikten, waren zij minder sterk afhankelijk van publieke zorgvoorzieningen en waren zij sterker ingebed in familiale en andere informele vormen van ondersteuning, via ruilrelaties tussen kleinere en grotere boeren op dorpsniveau. Door het andere karakter van armoede

en de aanwezigheid van alternatieve informele steunnetwerken, speelde publieke armenzorg hier een minder wezenlijke rol in de overlevingsstrategieën van de arme groepen in de dorpsamenleving.

Kaart 2: Procentueel aandeel ondersteunden ten opzichte van de totale bevolking door de Burelen van Weldadigheid in Oost- en West-Vlaanderen in 1807.

Wanneer we de inkomsten voor armenzorg relateren aan het aantal armen dat ondersteund werd (kaart 2), zien we nog een aantal interessante patronen. Hieruit blijkt dat de kustgebieden doorgaans hogere percentages ondersteunden kenden, maar dat dit lager was wanneer er ook belastingen werden geheven. Met andere woorden, de aanwezigheid van armenbelastingen zorgde voor een grotere selectiviteit wat betreft de groep die op armenzorg een beroep kon doen, waardoor het bedrag per ondersteunde hoog was in deze gebieden. In het oostelijk binnenland zien we een omgekeerd fenomeen: daar kreeg eveneens een relatief groot deel van de bevolking toegang tot armenzorg, maar dit stond volledig los van de omvang van de armentafel, waardoor de bedeling per ondersteunde zeer laag uitviel. In het midden van het graafschap Vlaanderen, ten slotte, werden er doorgaans relatief weinig armen ondersteund met doorgaans zeer beperkte middelen.

Ook uit het aantal ondersteunden spreekt volgens ons een heel ander functioneren van de armenzorg in de verschillende regio's. Doordat armenzorg in de kustgebieden nauw verbonden was met de specifieke structuur van de arbeidsmarkt én een wezenlijk onderdeel uitmaakte van de overlevingsstrategieën van landarbeiders, werd het ook meer gebruikt als disciplinerend instrument waarin selectiviteit centraal stond. Armen dienden hun 'waardigheid' te bewijzen door onder meer hun werkwillegheid aan te tonen. In binnen-Vlaanderen lijkt het daarentegen eerder een element van gemeenschapsvorming te zijn geweest, waarbij relatief grote groepen dorpingen toegang kregen tot de armentafel, onafhankelijk van de hoeveelheid inkomsten. Participeren in armenzorg toonde hier waarschijnlijk eerder aan dat men tot de gemeenschap behoorde en betekende ook minder in termen van aanvullende inkomsten. In het tussenliggende gebied, ten slotte, speelden armenzorginstellingen sowieso een kleinere rol.

Variaties in dagelijkse praktijken

De duidelijke, regionaal verscheiden patronen van financiering en bedeling op het Vlaamse platteland vertaalden zich ook in de dagelijkse praktijk van de organisatie van de armenzorg. Een eerste opvallend element betreft het beheer van de financiën van de dis en de controle op de uitgaven in het bijzonder. Tot het midden van de achttiende eeuw lijken er zich geen grote verschillen te manifesteren in het beheer van de armendissen.²¹ Het beheer van de armendis werd traditioneel waargenomen door één of twee armenmeesters (afhankelijk van de omvang van de parochie) in nauw overleg met de schepensbank en de kerkelijke overheid. Na het midden van de achttiende eeuw begonnen armendissen die noodgedwongen belastingen moesten heffen om de stijgende noden van de bevolking te financieren, te experimenteren met nieuwe organisatievormen. In het West-Vlaamse Roesbrugge werd in 1754 bijvoorbeeld een nieuwe structuur in het leven geroepen. Naast de jaarlijks wisselende dismeesters werden bijkomend directeurs aangesteld voor een termijn van minimum zes en maximum acht jaar.

21 Zie bijvoorbeeld D. Vandaele, 'Armoede en sociale voorzieningen in de nieuwe tijd', in: W. Prevenier, R. Van Eenoo en E. Thoen (red.), *Geschiedenis van Deinze. Deel 3. Het platteland en de dorpen van Deinze* (Deinze 2007) 213–221 en S. De Rouck, *Armenzorg op het platteland: de financiële organisatie van vier armentafels in het Land van Rode. Casus Balegem, Gijzenzele, Landskouter en Oosterzele, 1743–1798* (Gent, onuitgegeven masterproef, 2010) 10–12.

Na het midden van de achttiende eeuw begonnen armendissen die noodgedwongen belastingen moesten heffen om de stijgende noden van de bevolking te financieren, te experimenteren met nieuwe organisatievormen

Samen met de dismeester, pastoor en hoofdman van de parochie maakten deze vier directeurs het disbestuur uit van de parochie. In tegenstelling tot binnen-Vlaanderen waren in het kustgebied niet alleen meer mensen betrokken bij het beheer van de dis, maar spendeerden zij ook een groter deel van hun tijd aan deze beheerstaken.²²

22 RAB, *Registers Stad en Kasselrij Veurne*, nr. 1032.

Aan de steunverlening in het kustgebied waren ook andere verwachtingen gekoppeld ten aanzien van de armen. Vanaf de tweede helft van de jaren 1760 stelde het kasselrijbestuur van het Brugse Vrije gratis weefgetouwen en spinnenwielen ter beschikking aan de armen binnen hun ambtsgebied. Deze maatregelen waren er vooral op gericht om de werkloosheid tijdens de wintermaanden in agrarische regio's op te vangen en de financiële druk op de armenzorginstellingen te verlichten.²³ Disgenoten konden kiezen: ofwel behield men de opbrengst van het spinnen en/of weven en verloor men de steun, ofwel droeg men de productie over aan de armendis. Het was bovendien een middel om de werkethos van valide armen in te schatten. Indien een disgenoot niet 'neerstigh' spon of weefde, kon steun geweigerd worden.²⁴ In de kasselrij Veurne werden in 1785 soortgelijke initiatieven genomen. Het kasselrijbestuur gelastte alle disbesturen om materiaal en vlas aan te kopen om disgenoten te laten spinnen. Van de disgenoten werd verwacht dat ze maandelijks hun productie aan de

23 J. Vermaut, *De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in westelijk Vlaanderen voor 1800* (Gent, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 1974) vol. 1, 262–263.

24 RAB, *Registers Brugse Vrije*, nr. 11706.

dismeester zouden voorleggen. Armen die in de ogen van dismeesters onvoldoende sponnen, konden hun steun verliezen.²⁵

In Oostvleteren werden de eerste resultaten van deze nieuwe armenpolitiek gepresenteerd aan de toezichhoudende overheid in 1786. Tussen november 1785 en februari 1786 werden 155 boten vlas aangekocht voor de armen. Op vier maanden tijd sponnen de armen 284 pond vlasgaren. Naast hun uitkering van de dis kregen ze ook een loon van 6 stuiver per pond gesponnen garen. Het initiatief was geen commercieel succes: de verkoopwaarde van het vlasgaren bracht te weinig op om alle kosten te dekken.²⁶ Maar lang niet alle parochies brachten het spinprogramma van de kasselrij tot uitvoering, want eind 1791 werd een nieuwe omzendbrief gestuurd naar de disbesturen. De toon was nog scherper dan de ordonnantie van 1785. Omdat een groot deel van de ondersteunden in de kasselrij Veurne fysiek in staat was om arbeid te verrichten, was het absoluut noodzakelijk om de valide armen aan het werk te zetten. Het was de enige manier om hen zelf te laten bijdragen tot hun eigen levensonderhoud. Van kinderen werd eveneens verwacht dat ze sponnen om hen vanaf jonge leeftijd 'neerstigheid' bij te brengen.

De controle van de disbesturen op het dagelijks leven van de armen in de regio Veurne was zeer ingrijpend. Vanaf 1763 bijvoorbeeld was herbergbezoek of het bijwonen van 'publicque divertissemmenten' verboden voor steuntrekkende armen op straffe van het verlies van hun toelage. Herbergiers kregen zelfs lijsten van disarmen toegespeeld om hen te kunnen controleren. Omdat de aanwezigheid van huisdieren kon resulteren in hogere uitgaven voor voedsel, werd zelfs het houden van honden herhaaldelijk aan banden gelegd.²⁷ Een opvallend kenmerk van de armenzorg in de polderregio's was inderdaad het publieke karakter van het statuut van de disarmen. De identiteit van armen was in principe voor iedereen binnen de gemeenschap bekend. In 1763 werd door het kasselrijbestuur van Veurne beslist dat armen fysiek herkenbaar moesten zijn aan hun kledij. Het reglement op de werking van de armendissen bepaalde dat mannen, vrouwen en kinderen 'sullen dragen een distinctief teeken ofte letters van elkx plaetse genaeyt in den lincker mauw sienelijck voor een ieder [...] verbiedende de disch genooten andere cleederen te dragen'. Een jaar later werd in het Brugse Vrije een gelijkaardige reglementering van kracht. Hier werden de armen verplicht een blauwe letter D (voor 'dischgenoot') op hun linkermouw te spelden.²⁸ De introductie van een armenmerkteken werd blijkbaar niet strikt nageleefd, want sommige disbesturen bleven de armen aan deze verplichting herinneren. Een resolutie van het disbestuur van Houtem uit 1765 stipuleerde dat het armenmerkteken op een duidelijke plaats moest aangebracht worden en dat het merkteken ten allen tijde moest gedragen worden.²⁹ Armen moesten in het dorp permanent herkenbaar zijn. Door disgenoten vestimentair te onderscheiden van de rest van de bevolking werden de armen niet alleen gestigmatiseerd, maar kon de sociale controle op de levenswandel van deze groep gemakkelijker gerealiseerd worden.

Het publieke karakter van de steunverlening manifesteerde zich ook op andere manieren. In de parochies van het Brugse Vrije werden de lijsten van steuntrekkende armen op vier kerkelijke feestdagen publiek voorgelezen. Dergelijke praktijken en regels, die kenmerkend zijn voor het kustgebied, treffen we niet aan in regio's in binnen-Vlaanderen. Integendeel, de structuur van de rekeningen van armendissen in binnen-Vlaanderen suggereert dat armen niet noodzakelijk publiekelijk bekend waren. In tal van parochies

25 SAV, *Oud Archief Veurne*, nr. 346.

26 SAV, *Oud Archief Veurne*, nr. 1120. In Pollinkhove was de balans eveneens negatief. De kosten voor het spinnen van disgenoten bedroegen zo'n 535 pond parisis; de opbrengsten iets meer dan 468 pond parisis. Zie RAB, *Gemeente Pollinkhove*, nr. 40.

27 SAV, *Oud Archief Veurne*, nrs. 345 en 346.

28 L. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges* (Brussel 1880) vol. 3, 326.

29 RAB, *Verzameling De Spot*, nr. 250: Resolutie dis van Houtem, 10 december 1765: 'het prochie lettre publicquelyck genaeyt op de arme mouwe ende daer mede daegelicx publick gaen'.

Door disgenoten vestimentair te onderscheiden van de rest van de bevolking werden de armen niet alleen gestigmatiseerd, maar kon de sociale controle op de levenswandel van deze groep gemakkelijker gerealiseerd worden

maken de disrekeningen immers melding van de uitdeling van zogenaamde 'discrete aalmoesen' of 'discrete armen' die niet bij naam werden genoemd. Armenzorg werd in deze regio's op een meer discrete manier verstrekt. In tegenstelling tot het kustgebied treffen we in binnen-Vlaanderen ook geen verplichtingen aan om te werken in ruil voor een uitkering, om een merkteken te dragen als disgenoot of om zich als arme publiekelijk bekend te maken.³⁰ Hoewel in alle Vlaamse dorpsgemeenschappen een armendis actief was als institutionele zorgverstrekker, was de manier waarop zorg werd verstrekt en de verwachtingen die men koesterde ten opzichte van de zorggenieters fundamenteel verschillend.

30 Zie bijvoorbeeld de analyse van de werking van de armendis van Wielsbeke bij G. Verschate, *Noodlijdenden en armenpolitiek te Wielsbeke, 1696–1765* (Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1980) 62–64.

Besluit

Een reconstructie van het zorglandschap op lokaal niveau in het verleden kan men vergelijken met het maken van een puzzel. Elke lokaliteit werd gekenmerkt door een verschillend aantal puzzelstukjes. Toeval speelde hier tot op zekere hoogte een belangrijke rol. De aanwezigheid van een klooster of een vrijgevege heer kon een wezenlijke invloed uitoefenen op de beschikbaarheid van zorg. Daarnaast dienen zich ook verschillen aan wat betreft de grootte van de puzzelstukken. In regio's met veel grondbezit onder kleine boeren speelde familiale zorg een belangrijke rol. Waar grote en kleine boeren intensief samenwerkten en onderling arbeid en landbouwkapitaal uitwisselden, speelden patronagenetwerken een rol in de zorgverstrekking. Waar deze mechanismen en netwerken ontbraken was dan weer een grotere rol weggelegd voor meer formele zorginstellingen zoals de armendissen. Regio's zonder veel grondeigendom van boeren en met eerder zakelijke relaties tussen grote landbouwers en dagloners, kenmerkten zich doorgaans door een groter volume aan formele zorg.

Wanneer men deze lokale puzzel legt, stelt men vast dat zowel het aantal als de grootte van de puzzelstukjes een belangrijke invloed hebben op het gezicht van de zorg. Een grote afhankelijkheid van formele zorginstellingen zoals armendissen leidde meestal tot een armenzorgpolitiek waarin vooral de plichten van de zorgontvangers duidelijk werden gedefinieerd. De poldergebieden van het graafschap Vlaanderen zijn de regio's *par excellence* waar steun door de armendis onderworpen was aan een strenge reeks voorwaarden. In andere gebieden was dit niet het geval. Hier was zorg verstrekt door de armendis veeleer een verlengstuk van bestaande familiale, sociale en economische netwerken.

Formele armenzorg staat dus niet los van de sociale en economische structuren van een gemeenschap. Sterker nog, de manier waarop zorg werd verstrekt door armendissen lijkt direct in relatie te staan tot deze bredere structuren. Om te kunnen begrijpen hoeveel armen werden ondersteund, hoe ze die steun kregen en wat deze steun betekende voor hun overleven moet de bredere context waarin de armendis opereerde mee in het onderzoek betrokken worden.

Op zoek naar zorg in lokaal bronnenmateriaal

De archieven van de armenzorg bevatten het meeste materiaal om de formele zorgverstrekking in plattelandsgemeenschappen in kaart te brengen. Aangezien de mogelijkheden en beperkingen van deze bron uitvoerig worden toegelicht in de bijdrage van Nick Van den Broeck, willen wij vooral een aantal andere bronnen onder de aandacht brengen.

Onderhoudscontracten tussen zorgbehoevende ouders en hun kinderen (of andere familieleden) werden meestal verleden voor een lokale notaris. In de minuten van de akten van deze notarissen wordt dit type overeenkomst frequent aangeduid als 'contract van alimentatie'. Indien in de onderhoudsovereenkomst ook de overdracht van onroerend goed was betrokken, dan tref je ook in de akten verleden voor de lokale schepenen (de zogenoemde 'wettelijke passeringen') details aan over dit type overeenkomsten. In dergelijke overeenkomsten staan de rechten en plichten van beide partijen vaak in detail opgesomd.

Informeel vormen van familiale zorg hebben minder sporen in de archieven nagelaten. Mondelinge overeenkomsten tussen ouders en kinderen gaven soms aanleiding tot erfenisconflicten die voor de lokale rechtbanken werden beslecht. Processen die handelden over erfenisconflicten, bevatten vaak informatie over het karakter en omvang van de zorg verstrekt aan ouders. Afrekeningen tussen kinderen over verstrekte zorg aan ouders tref je ook soms aan in documenten die betrekking hebben op de verdeling van nalatenschappen zoals staten van goed. Ten slotte vormen testamenten ook een mogelijkheid om familiale zorg op het spoor te komen. Testamenten konden verleden worden voor een notaris of een priester. In testamenten gaven de erflaters specifieke instructies over de verdeling van hun nalatenschap. Indien werd afgeweken van de gewoonterechtelijke bepalingen over de verdeling van de nalatenschap, dan werd verstrekte zorg (onder vorm van inwoning, materiële hulp en arbeid) vaak geciteerd als motief om bepaalde erfgenamen extra te begunstigen. Testamenten zijn ook een ideale bron om de evolutie van liefdadige schenkingen aan zowel de armen als aan individuele armen te reconstrueren.

De rol van kerkelijke instellingen zoals kloosters en abdijen in de zorgverstrekking blijft een onderbelicht thema. Uit de archieven van deze instellingen blijkt echter dat ze tot de achttiende eeuw op lokaal vlak soms een belangrijke functie vervulden in het ondersteunen van de armen en zwakkeren. Sommige kloosters en abdijen beschikten over een aparte dienst binnen hun organisatie die verantwoordelijk was voor het verstrekken van steun, de zogenoemde aalmoezenij. Vooral documenten in verband met het financieel beheer van deze aalmoezenijen bleven bewaard. Indien een instelling niet over een aparte aalmoezenij beschikte, dan treffen we vermeldingen van steun aan in de uitgaven van de algemene rekeningen. In de meeste van deze algemene rekeningen wordt er enkel een totaalbedrag vermeld. Meer informatie over de frequentie en de aard van de steun evenals de achtergrond van de steunverleners zijn opgenomen in de aparte uitgavenregisters (indien bewaard).

Ten slotte bieden private archieven van plattelandsbewoners vaak een unieke kijk op zorgnetwerken en -structuren die in andere archieven ontbreken. Handboeken van lokale (adellijke) grootgrondbezitters, ambtenaren, boeren en ambachtslieden laten toe om in detail deze zorg te reconstrueren. Naast directe vormen van steun (aalmoezen in geld, uitdeling van graan enzovoort) laten deze bronnen ook toe om na te gaan hoe kwetsbare gezinnen indirect werden ondersteund (bijvoorbeeld door middel van interestloze leningen, uitstel van betaling, kwijtschelden van schulden enzovoort). Spijtig genoeg bleven slechts weinig van deze documenten bewaard in openbare collecties.

Beredeneerde bibliografie

Uitstekende vertrekpunten voor het bestuderen van de wisselwerking tussen zorgcircuits in het verleden zijn C. Lis en G. Vanthemsche, 'Sociale zekerheid in historisch perspectief', in: M. Despontin en M. Jegers (red.), *De sociale zekerheid verzekerd?* (Brussel 1995) 23–73 en C. Lis en H. Soly, 'Care partnership, welfare and work: a historical perspective', in: K. De Boyser e.a. (red.), *Between the social and the spatial. Exploring the multiple dimensions of poverty and social exclusion* (Farnham 2009) 71–87. De studie van S. King, *Poverty and welfare in England, 1700-1850. A regional perspective* (Manchester 2000) kan als typevoorbeeld gelden voor het buitenland.

Voor de studie van de organisatie van de publieke armenzorg in de Oostenrijkse Nederlanden is het werk van P. Bonenfant, *Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'Ancien Régime* (Brussel 1934) nog steeds het beste vertrekpunt. De relatie tussen armenzorg en sociaal-economische transformaties in de Zuidelijke Nederlanden wordt behandeld

in C. Lis and H. Soly, 'Armoede in de nieuwe tijden tot omstreeks 1850', in: L. De Mecheleer (red.), *De armoede in onze gewesten van de middeleeuwen tot nu* (Brussel 1991) 43–86. Naast deze algemene werken verschenen tal van lokale studies waarin de organisatie en werking van de armendissen in detail wordt geanalyseerd. Een aantal recente goede studies zijn C. Vander Straeten, 'Armoede en armenzorg in het Land van Waas in de 18de eeuw. Casus: Sint-Gillis-Waas', *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige kring van het Land van Waas*, 112 (2009) 107–199 en D. Vandaele, 'Armoede en sociale voorzieningen in de Nieuwe Tijden', in: W. Prevenier e.a. (red.), *Geschiedenis van Deinze. Deel 3: het platteland en de dorpen in Deinze* (Deinze 2007) 212–225. De wisselwerking tussen publieke zorg en sociaal-economische transformaties op lokaal en regionaal vlak wordt belicht in E. Vanhoute, 'Instellingen van armenzorg in de Antwerpse Kempen in de achttiende en negentiende eeuw. De transformatie van het platteland en de formalisering van publieke zorg', *Post-Factum*, 4 (2012) 177–189.

Het wettelijk kader van de familiale zorg komt aan bod in P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel 1987). Voor het gebruik van documenten uit de notarispraktijk om familiale zorg op het spoor te komen zie E. Teller, 'Problèmes du troisième âge au XVIIIe siècle à Huy et aux environs', *Annales du Cercle Hutois de Sciences et Beaux-Arts*, 115 (1990) 167–181 en P. Godding, 'Testament et donation: la pratique notariale à Jodoigne dans la seconde moitié du XVIIIe siècle', in: F. Stevens en D. van den Auweele (red.), *Houd voet bij stuk. Xenia iuris historiae G. Van Dievoet oblata* (Leuven 1990) 361–385.

De rol van grote boeren en plattelandselites in het verstrekken van hulp aan hun arbeiders komt aan bod in T. Lambrecht, *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw* (Gent 2002) en C. Lis en H. Soly, 'Bestaanszekerheid versus arbeidsschuld: kleine boeren en keuters, in het bijzonder in Vlaanderen, 1750-1850. Een terreinverkenning', in: T. Engelen e.a. (red.) *Levenslopen in transformatie: liber amicorum bij het afscheid van prof. dr. Paul Klep* (Nijmegen 2011) 261–278.

De rol van religieuze instellingen zoals kloosters en abdijen in het organiseren en verstrekken van zorg op het platteland blijft onderbelicht. Het artikel van G. Maréchal, 'Armenzorg te Ename en Nederename op het einde van de XVIII^{de} eeuw', *Het Land van Aalst*, 39 (1987) 309–322 behandelt de rol van abdij van Ename. Een mooi voorbeeld voor het zuiden van het land is M. Gobin, 'La bienfaisance exercée par l'abbaye d'Orval dans la seconde moitié du XVIIIe siècle', *Annales de l'Institut Archéologique dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, 135 (2004) 166–208.

Biografie

Thijs Lambrecht (*1977) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en promoveerde in 2007 tot doctor in de geschiedenis met een proefschrift over de rol van krediet in de Vlaamse plattelandssamenleving tijdens de achttiende eeuw. Momenteel is hij docent Vergelijkende Rurale Geschiedenis aan de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent. Zijn interesses situeren zich in het domein van de sociale en economische geschiedenis van plattelandsgemeenschappen van de late middeleeuwen tot de vroege negentiende eeuw.

Anne Winter (*1980) promoveerde tot doctor in de geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB) in 2007. Momenteel is zij hoofddocent in de opleiding Geschiedenis en directeur van het onderzoekscentrum HOST (Historisch Onderzoek naar Stedelijke Transformatieprocessen) aan de VUB. Haar onderzoek concentreert zich op sociaal-economische problemen van de nieuwe tijd en de negentiende eeuw, met een bijzondere aandacht voor migratie, sociaal beleid, verstedelijking en arbeidsverhoudingen in de transitieperiode 1750–1850.

Vakantiekolonies aan zee tussen 1885 en 1960

Voorgoed verdwenen zorginstellingen

Marc Constandt

Binnen de geschiedenis van het kusttoerisme nemen de vakantiekolonies aan zee als logiesinstelling een aparte plaats in. Het waren veelvuldig voorkomende instellingen waar medische zorg, voeding en soms zelfs onderwijs aan kinderen werd verstrekt. Ze hadden duidelijk een andere doelgroep dan de rijke klassen die aanvankelijk naar zee trokken. Deze georganiseerde vormen laten eigenlijk weinig bronnenmateriaal na en dat bevindt zich in verspreide bewaarplaatsen.

We kunnen het dagelijks leven in deze kinderhomes voor een deel reconstrueren aan de hand van geïllustreerde prentbriefkaarten. Die waren in oorsprong bedoeld voor de elitaire toerist. Deze communicatiemiddelen gericht aan het thuisfront werden eigenlijk ook massaal aangemaakt voor de kinderen uit de lage sociale klassen die van een georganiseerd verblijf aan zee konden genieten. Prentbriefkaarten zijn als iconografische documenten voor de hedendaagse onderzoeker van onschatbare waarde voor de reconstructie van het toeristische gebeuren in al zijn facetten.

Uiteraard blijven heel wat onderzoeksvragen, zoals hoe gebeurde de selectie van de kostgangers en hoe ervaren die hun verblijf, daarmee onbeantwoord. Daarvoor is meer onderzoek nodig waarbij de toepassing van de *oral history*-methode en het gebruik van de archieven van de organiserende personen en organisaties op hun plaats is. Onderhavige bijdrage is dan ook een uitnodiging voor verder onderzoek naar een fenomeen dat generaties kinderen voor het eerst aan zee bracht en misschien wel zo de kiem voor het latere toeristische patroon heeft gelegd.

Jarenlang waren georganiseerde groepen kinderen ook bij ons dus aan zee een vertrouwd beeld. Ze verbleven in kinderhomes en genoten er van het zeeklimaat en van de zorg die hen werd verstrekt. Dagelijks verschenen ze in het straatbeeld. Deze bijzondere vorm van zorginstelling aan zee is nu

Afbeelding links: Aankomst van een groep jonge monitoren omstreeks 1965 in de vakantiekolonie Roze Marijn in Mariakerke bij Oostende. De befaamde kartonnen doos van de Christelijke Mutualiteiten bij de bagage mocht zeker niet ontbreken. (Verz. M. Constandt-Bloes).

grotendeels verdwenen. Het is dan ook interessant om eens na te kijken vanaf wanneer er kindervakanties georganiseerd werden en wie daarvan aan de basis lag. Behalve de vraag wie die zorg voor kinderen organiseerde, kunnen we ons afvragen waaruit die zorg bestond. Met andere woorden: hoe werd er aan zee gewerkt om de algemene conditie van de kleine kostgangers te verbeteren?

Kinderen aan zee waren een logisch vervolgstuk van de ontdekking van de kust als vakantiebestemming door de volwassenen. Daarvoor zijn we schatplichtig aan de Engelsen. Zij waren de eersten om de Vlaamse kust toeristisch te ontdekken. Dit gebeurde naar het voorbeeld van het toerisme in hun eigen land, een fenomeen dat ze als het ware exporteerden.¹ Zo wordt de plaatsing van een eerste dranktent op het Oostendse strand door de Engelsman William Hesketh in 1784 beschouwd als de officiële start van het Belgische kusttoerisme.

De Belgische koninklijke familie, die nota bene Engelse banden had, volgde het voorbeeld. Deze trendsetter werd al snel nagevolgd door de adel en de nieuwe industriële klasse. Ondertussen hadden ook de kunstenaars de kust ontdekt als plaats om voortaan in openlucht te werken. Het licht was er beter en de inspiratiebronnen lagen voor het grijpen. Stilaan verspreidde het toerisme zich als een olievlek over de kust en vrijwel alle kustplaatsen kregen een toeristische roeping. Het bindmiddel van de badplaatsen was achtereenvolgens de kusttram en de Koninklijke Baan.²

Uiteraard was het deelnemen aan het toeristisch gebeuren lange tijd voorbehouden aan een kapitaalkrachtige bovenlaag van de maatschappij. Die bouwde luxueus versierde vakantieverblijven of nam zijn intrek in somptueuze hotels. Voor de arbeidersklasse was er eigenlijk nog geen echte plaats aan zee. Zij kon hoogstens met de zogenaamde *trains de plaisir* op zondag heen en terug naar zee sporen. Een echte democratisering van het toerisme kwam er pas in het interbellum. Men kwam in het begin naar onze kust voor de al of niet vermeende weldadige effecten van het zeeklimaat. Zo was het baden in zee aanvankelijk een onmisbaar onderdeel van een verblijf aan de kust. Dokters schreven wetenschappelijke traktaten over het weldoende effect van het zeebad.

Uiteraard kwamen de kinderen van de goeude ouders gewoon mee naar zee om er te genieten van het zeeklimaat. Andere kinderen bleven echter dikwijls verstoken van een verblijf aan de kust ondanks het feit dat ze er misschien nog meer nood aan hadden. Net aan die groep kinderen werd uiteindelijk wel gedacht. Het initiatief om deze vorm van zorg aan kinderen aan te bieden, werd genomen door tal van groepen. We proberen in deze bijdrage om deze initiatiefnemers in beeld te brengen. Tevens gaan we ook na waaruit deze zorg voor kinderen op verblijf aan zee precies bestond.

De zeehospitelen in Wenduine, Middelkerke en Bredene

De allereerste initiatieven om kinderen een verblijf aan zee aan te bieden waren puur medisch van aard. Het waren het Hôpital Maritime in Wenduine, het hospice Roger de Grimberghe in Middelkerke en ten slotte het Sanatorium Marin in Bredene. Het lichtend voorbeeld hiervoor was een hospitaal in het Franse Berck Plage waar zieke kinderen aan zee werden opgevangen. Het oudste Belgische voorbeeld opende in 1881 de deuren in Wenduine. De Brugse arts François Vandenabeele nam hiervoor het initiatief en liet zich daarvoor bijstaan door de Congregatie van de Zusters van de Barmhartig-

1 M. Constandt, *Een eeuw vakantie: 100 jaar toerisme in West-Vlaanderen* (Tielt 1986) 14–15.

2 R. Van Craeynest, *De tram maakte de kust: geschiedenis van de kusttram 1885 - 1985* (Oostende 1985).

heid van Jezus.³ De plaats waar het gebouw kwam, was zorgvuldig gekozen. Het lag dichtbij de bestaande en nog geplande verkeerswegen zodat de kostgangers er perfect konden geraken. Anderzijds sloot het niet aan bij de bebouwing, zodat de zieke kinderen geen bedreiging vormden voor de gezondheid van de rijke toeristen die stilaan Wenduine opzochten. De stichtende geneesheer was tevens politicus. Hij was gemeenteraadslid in Brugge en lid van de bestendige deputatie van de provincie West-Vlaanderen. Dit politiek ambt zal hem zeker geholpen hebben bij de uitbouw van zijn instelling aan zee.⁴

De behandeling van de kinderen steunde op drie pijlers die lange tijd overeind zullen blijven: rust, gezonde lucht en voedzame maaltijden. De uitbating was echter verlieslatend en het Wenduïense instituut sloot zijn deuren al in 1899. Een jaar later overleed stichter dokter Vandenabeele. Het gebouw zou na een tijd omgevormd worden tot de vakantiekolonie Georges Born. Het voorbeeld van Wenduïne werd enkele jaren na de stichting nagevolgd in Middelkerke, waar door de stad Brussel een nieuw zeehospitaal met de naam Roger de Grimberghe werd opgetrokken.⁵ Het was genoemd naar Graaf de Grimberghe die op zijn sterfbed via een legaat deze bouw mogelijk had gemaakt. Graaf Roger de Grimberghe reageerde met deze gift op een oproep van een Brusselse dokter om een project ten voordele van de Brusselse jeugd mogelijk te maken. Het geld werd gebruikt voor de bouw van twee homes: één in Middelkerke en één in Rixensart.

De kinderen van het zeehospitaal Hospice Roger de Grimberghe op het strand van Middelkerke. De kleine patiënten waren gekleed in uniforme schorten en werden zo goed als kaalgeschoren. De groep geeft zo een weinig opbeurende indruk en werd daardoor ver van de toeristische zone gehouden. (Verz. Ronny Van Troostenberghe, Middelkerke)

Ook in Middelkerke werd gekozen voor een inplantingsplaats aan de periferie van de badplaats die vlot bereikbaar was en dit om de rust en de onbezorgdheid van de toeristen niet te verstoren. Daardoor was het project ook zoveel mogelijk zelfbedruipend. Zo had men eigen energievoorziening en bouwde men zelfs een eigen watertoren. In tegenstelling tot het Wenduïense project werd hier bewust gekozen voor een niet-confessionele aanpak. De medewerkers waren dan ook geen kloosterzusters, maar werden deels in de buurt gerekruteerd. Ook de toeristische gemeenschap

3 K. Rotsaert, 'Het 'Hôpital Maritime' van dokter Vanden Abeele in Wenduïne (1881–1900)', *Biekorf: West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*, 114 (2014) 79–92.

4 L. Schepens, *De provincieraad van West-Vlaanderen 1836 – 1921: socio-politieke studie van een instelling en haar leden met 501 biografieën van Westvlaamse notabelen* (Tielt 1976) 580.

5 D. Acken, *Het maritiem hospitaal Roger de Grimberghe te Middelkerke (1885 – 1914). Een zoektocht naar de plaats van dit hospitaal binnen de thermalistische beweging aan de Belgische kust* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Ugent 2003–2004); C. Van Troostenberghe, 'Het Hospice Roger de Grimberghe te Middelkerke', *Graningate: driemaandelijks tijdschrift van de heemkring van Middelkerke*, 2 (1982) 93–105.

van Middelkerke was het zeehospitaal genegen. Onder impuls van toeristisch pionier Alexandre Ponchon werden er geregeld fondsen onder de toeristen ingezameld om zo het initiatief te steunen. Het zeehospitaal in Middelkerke werd lange tijd bestuurd door de bekende dokter Pieter Joseph Casse, een geneesheer met een uitgesproken interesse in wetenschappelijk onderzoek.⁶ Het hospitaal kreeg daardoor zelfs uitgesproken wereldfaam.

Net zoals zijn Wenduïse collega zou dokter Casse zich in de politiek wagen. Hij werd, na zijn directeurschap van het hospitaal, zelfs burgemeester van de gemeente Middelkerke. Bij het besturen van de gemeente zal hij zijn ervaring, opgedaan in de kleine entiteit van het zeehospitaal, toepassen. Zo was hij zich uitermate bewust van het belang van goed drinkwater en lag hij zo aan de basis van een eerste experiment van waterzuivering met chloor. Het hospitaal in Middelkerke werd tijdens de Eerste Wereldoorlog nog door de Duitsers gebruikt als hospitaal, maar werd compleet vernield en zou nadien in Bredene wederopgebouwd worden.

Bredene als vestigingsplaats was zeker een bewuste keuze, want het was immers een rustige plaats in de schaduw van Oostende

In Bredene kwam niet toevallig al in 1902 een Sanatorium Marin voor Gentse kinderen uit het stadsonderwijs.⁷ Na Brussel was Gent immers een van de eerste steden die initiatieven ontwikkelde om zwakke en arme kinderen naar zee te sturen. Bredene als vestigingsplaats was zeker een bewuste keuze, want het was immers een rustige plaats in de schaduw van Oostende. Het Oeuvre du Grand Air pour les Petits de la ville de Gand (Werk der Gezonde Lucht voor de Kleinen der Stad Gent) werd in 1902 gesticht door twee filantropen: de progressieve liberale advocaat Constant Heynderyckx en de apotheker Theo Van de Velde. Aanvankelijk was het sanatorium gehuisvest in een houten barak in Bredene, maar het werd stilaan uitgebouwd tot een volwaardig complex. In 1927 verkreeg het Oeuvre du Grand Air de bescherming van prinses Astrid en werd de naam veranderd in Séjour Astrid of Home Astrid. Het complex werd tegelijkertijd gebruikt als vakantiekolonie.

Deze drie projecten hadden heel wat gemeen: ze vertrokken van een vorm van liefdadigheid, lagen aan de rand van de badplaats en twee van hun respectievelijke directeurs waren of werden politiek actief. Hun doel was om zieke kinderen beter te maken.

Terwijl de eerste initiatieven zich richtten tot een ziek publiek, waren de daaropvolgende projecten eerder toegespitst op preventie. Door een versterkend verblijf aan zee hoopte men de kinderen te wapenen tegen ziekte. Heel wat 'weldoeners' waren in dat verband actief. Ze behoren tot de generatie die door de industriële revolutie rijk geworden was en een deel van haar fortuin wilde gebruiken om de kinderen uit de lagere sociale klassen ook een verblijf aan zee aan te bieden.

6 M. Constandt, *Pieter Joseph Casse en het toeristische lot van Middelkerke* (Middelkerke 2003).

7 D. De Weerd, *Buiten de muren/Buiten de uren: Zeventig jaar om- en naschoolse werken van het Stedelijk Onderwijs te Gent 1927 – 1997* (Gent 1997) 39–42 en E. Mahieu en F. Huyghebaert, *100 jaar Bredene aan zee in beeld* (Bredene 2001) 14–19.

De badplaatsbouwer

Een van de grootste inspanningen op dat vlak werd geleverd door de familie Crombez uit Doornik.⁸ Deze familie lag aan de basis van twee badplaatsen: Nieuwpoort-Bad en Lombardsijde gelegen aan weerszijden van de havengeul. Men had zelfs initieel de bedoeling om die twee te verbinden zodat één groot vakantieoord zou ontstaan. Al in 1887 stelde Benjamin Crombez een schoolgebouw in Nieuwpoort-Bad met de naam Palais de l'Enfance ter beschikking van de Brusselse jeugd. Kinderen konden op die wijze genieten van het zeeklimaat in een eerder rustige badplaats, want Crombez wou zijn beide badplaatsen zeker niet zien uitgroeien tot mondaine en kosmopolitische centra naar het voorbeeld van Oostende. Ook in de badplaats Lombardsijde werd er plaats gemaakt voor kinderen uit de hoofdstad. Benjamin Crombez, die zelfs titelvoerend burgemeester van Lombardsijde werd, maakte de bouw van de Villa Scolaire de la ville de Bruxelles mogelijk. Het werd een sobere houten constructie met een dak in golfplaten. Die lag aan de rand van de badplaats om zo het contact met de elitaire toeristen tot een minimum te herleiden.⁹

8 G. Lefebvre, *Biographies tournaisiennes des XIXe et XXe siècles* (Doornik 1990) 51–52.

9 C. Mertens, *Quinze jours à Lombartsijde* (Brussel 1902).

Over het dagelijks leven in deze kinderhome zijn we goed ingelicht door het jeugdboek van Charles Mertens, *Quinze jours à Lombartsijde*. Het is een zogenaamd prijsboek dat aan Brusselse schoolkinderen werd gegeven als publiciteit voor het project van de stad Brussel in Lombardsijde. Het boekje werd opgedragen aan de *philanthrope* Benjamin Crombez en dateert wellicht van omstreeks 1902. Deze Villa Scolaire de la ville de Bruxelles werd vernield tijdens de Eerste Wereldoorlog en niet meer wederopgebouwd.

Crombez was daarnaast ook medestichter van de Home des Marçunvins op de grens van de gemeenten Westende en Lombardsijde. Die gelijknamige vereniging werd in Brussel opgericht ten voordele van het officieel onderwijs. In tegenstelling tot de vorige home werd nu een stenen gebouw dicht bij de zee opgetrokken, dat ruimte bood aan heel wat kinderen. Om de kinderen tot erkentelijkheid aan de 'weldoeners' te bewegen, werden de namen van Crombez en anderen op de ramen in de voorgevel aangebracht. Wellicht onder impuls van deze homes vonden ook heel wat onderwijzers, onder meer uit de hoofdstad, de weg naar Lombardsijde om er hun vakantie door

Lombardsijde werd zo een beetje het vakantieoord voor leerkrachten uit het officieel onderwijs

te brengen. Het werd zo een beetje het vakantieoord voor leerkrachten uit het officieel onderwijs. Het was een vertrouwd beeld in het straatbeeld en op het strand van Lombardsijde om groepjes kinderen met hun begeleiders te zien opduiken. Als we de eigentijdse prentbriefkaarten mogen geloven, verliepen de contacten tussen de kinderen uit de homes en de elitaire toeristen zonder problemen.

De weldoende 'captain of industry'

Wenduine werd uitermate geschikt geacht als vestigingsplaats voor kindershomes omdat het een rustige ontwikkeling als familiebadplaats kende. Er waren geen sterke promotiemaatschappijen met private investeerders aan zet. Het zeehospitaal aldaar werd opgevolgd door het Instituut Georges Born, genoemd naar een mecenas uit Antwerpen. In dezelfde badplaats kwam ook een vakantiehoe met de naam Oeuvre du Grand Air pour les Petits. De Bergense industrieel Jules Carlier lag hiervan aan de basis. De naam werd afgeleid van het Engelse 'A day in the Country'.¹⁰ In tegenstelling tot het hospitaal lag deze instelling wel degelijk in het centrum van de gemeente zodat de kostgangers jarenlang een vertrouwd beeld waren voor de toeristen. Ze droegen steevast een uniform. Datzelfde uniform zien we nu nog steeds in Wenduine. Daar werd een beeld, dat destijds in de gebouwen van de vakantiehoe stond opgesteld, in het straatbeeld geplaatst. Het stelt twee kostgangers van de instelling voor die zich allebei zeer onderdanig opstellen. Het werd in 1913 door het Comité Central Industriel de Belgique opgedragen aan de stichter Carlier. Dat nu nog bewaarde beeld wijst er op dat het duidelijk de bedoeling was dat de kinderen zich dankbaar en erkentelijk opstelden tegenover de financierders van het project, Belgische industriëlen dus, die zich deze eer blijkbaar lieten welgevalen: zorg met een paternalistisch kantje dus.

10 M. Vermandere, *Wij zijn goed aangekomen: vakantiekolonies aan de Belgische kust (1887–1980)* (Gent 2010) 32.

De modekoning en de filantropen

Dit paternalistisch kantje vinden we eveneens terug bij Leo Hirsch en zijn echtgenote Johanna Freudenberg. Deze Joodse familie, afkomstig uit

Een groep kinderen, op vakantie in het vakantiecentrum Excelsior van de Christelijke Mutualiteiten, op excursie met een boot in de haven van Blankenberge tijdens de jaren vijftig van de vorige eeuw. (Verz. M. Constandt-Bloes)

Duitsland, opende in 1869 in Brussel een eerste modewinkel die uitgroeide tot een belangrijke speler in de hoofdstad. Hij was een paternalistische patroon die nauwgezet contact hield met al zijn personeelsleden.¹¹ Ter gelegenheid van het zilveren huwelijksjubileum van Leo Hirsch en het huwelijk van zijn dochter in hetzelfde jaar werd in 1894 het idee opgevat om een vakantiekolonie, specifiek voor Joodse kinderen op te richten. In 1900 liet hij in Middelkerke, naar plannen van architect De Vestel, een schitterend gebouw neerzetten met de naam Villa Johanna, genoemd naar zijn echtgenote. Deze home kwam nu volop in de toeristische zone van Middelkerke, zodat er van enige afstand tegenover de toeristen geen sprake was. De werking van de home werd deels gefinancierd met schenkingen en giften. In het gebouw was er trouwens een herdenkingsplaat waarop al die namen aangebracht werden. Dat moest de kostgangers oproepen tot een gevoel van dankbaarheid tegenover hen. In deze kinderhome werd bijzonder veel aandacht geschonken aan de voeding, want ook hier stond gewichtstoename gelijk met een geslaagd verblijf.

Het genieten van het zeeklimaat was een belangrijk element in de therapie. Daartoe werd het vlak dak ingericht als solarium. Zo konden de kinderen volop genieten van de zonnestralen. Voor het medisch toezicht ter plaatse deed men een beroep op dokters van het nabij gelegen zeehospitaal: zowel dokter Gustave Gevaert als dokter Gabriel Foucart van die instelling deden hier ook dienst. Het is een zeldzaam voorbeeld van samenwerking tussen twee instellingen met een verschillend karakter. Tijdens de beide wereldoorlogen werd het gebouw gebruikt door de bezettende overheid. Het overleefde de oorlog, maar werd in 1964 roemloos afgebroken en vervangen door een flatgebouw.

Nauw verwant met de rijke weldoeners zijn de liefdadigheidsverenigingen die vooral vanuit de hoofdstad initiatieven voor kinderen namen. De vrijzinnige liberale filantropische organisatie Cercle le Progrès uit Brussel was zo'n voorbeeld. Die richtte in Uitkerke een home voor kinderen uit de hoofdstad op. Bewust werd hier gekozen voor een locatie dichtbij de badplaats Blankenberge, maar toch op enige afstand ervan. Na de Eerste Wereldoorlog verdwenen de rijke weldoeners wat op de achtergrond zonder evenwel volledig van het toneel te verdwijnen. Zo kocht bedrijfsleider Vaxelaire in de badplaats Bredene een hotel om het om te vormen tot een home met zijn naam. Die was voorbehouden voor kinderen van het personeel van zijn zaak, de winkelketen Au Bon Marché.¹²

Gesponsorde zorg voor de oorlogskinderen

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verraste ook de uitbaters van de vakantiekolonies. Zo hebben we het verhaal van de home Asile des Petits Lits Roses in Middelkerke die door het uitbreken van de oorlog geblokkeerd was en haar bevoorradingslijnen afgesneden zag. De lokale bestuurders wendden zich tot het gemeentebestuur voor hulp. Daarbij somden ze hun dagelijkse behoeften voor een groep van 77 kinderen en een aantal religieuzen op, dit met de smeekbede om hen voor de bevoorrading te hulp te komen.¹³ De normale werking van de vakantiekolonies werd dus zeker onderbroken door de oorlog. Kinderen werden naar huis gebracht en heel wat gebouwen werden opgeëist door de militairen.

De Eerste Wereldoorlog deed de kinderen geen goed. Jaren van ondervoeding en verwaarlozing lieten zich voelen. Reken daarbij nog dat de maatschappij geconfronteerd werd met heel wat oorlogswezen. Men was

11 V. Pouillard, *Hirsch et Cie, Bruxelles, 1896 – 1962* (Brussel 2000); D.I. Dratwa, 'De villa Johanna te Middelkerke (1901–1904)', *Gratingate: driemaandelijks tijdschrift van de heemkring van Middelkerke*, 10 (1991) 89–112.

12 G. Kurgan-Van Hentenryk, S. Jaumain en V. Montens, *Dictionnaire des patrons en Belgique: les hommes, les entreprises, les réseaux* (Brussel 1996) 632–634.

13 M. Constandt, *Kinderen maken de kust: geschiedenis van de jeugdige toerist aan de Vlaamse kust* (Middelkerke 1997) 97.

zich bewust van de ernst van de toestand en initiatieven specifiek gericht op oorlogskinderen werden opgestart. De home in De Haan van het Oeuvre Franco-Belge de L'Etude et du Travail uit Charleroi richtte zich specifiek naar kinderen van soldaten. Het werk maakte in 1922 een reeks prentbriefkaarten waardoor we het bestaan ervan nu nog kunnen traceren. Vanuit de naam van de achterliggende organisatie kunnen we vermoeden dat er ook steun vanuit Frankrijk is gekomen voor deze kinderhome. Zelfs jaren na de wapenstilstand, namelijk in 1930, werd in Raversijde (toen deelgemeente van Middelkerke) nog een American Home for Orphan Girls Sainte Suzanne geopend, dit op een exclusieve locatie in de duinen palend aan het koninklijk domein.

De Eerste Wereldoorlog deed de kinderen geen goed

The Junior Red Cross van de Verenigde Staten was hen daarbij nog voorgegaan. Die had kort na de Eerste Wereldoorlog in de Panne een houten loods ter uitbreiding van de kinderhome van het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn in die gemeente geschonken. Deze loods sloot aan bij het voormalige Grand Hotel. De Panne was uiteraard een symbolische plaats, want het werd tijdens de Eerste Wereldoorlog niet bezet en kwam relatief ongeschonden uit het wereldconflict. Kwamen de Amerikanen ons ter hulp na de Eerste Wereldoorlog, bij ons werd er gezorgd voor de kinderen die het slachtoffer werden van de Spaanse burgeroorlog. Zo verbleef er in april en mei 1937 een groep van 200 Spaanse kinderen tussen 3 en 14 jaar in Home Emile Vandervelde in Oostduinkerke. Spaanse kinderen werden ook opgevangen in homes in Nieuwpoort en in Heist.¹⁴

Iedere zuil had zijn kinderhome

Het was bij de vroegste initiatieven voor kindervakanties voor de minder goeuden al duidelijk dat die kinderhomes een weerspiegeling zouden worden van de verzuilde maatschappij. De kinderen van het zeehospitaal in Middelkerke, van het sanatorium in Bredene en die van de home in Lombardsijde werden gerekruteerd in het officieel onderwijs. Die van het zeehospitaal in Wenduine kwamen meestal uit het katholieke onderwijs. De schoolstrijd in België zou deze opdeling alleen maar bestendigen.

Het lijkt erop dat de katholieke zuil in het interbellum startte met een grote inhaalbeweging. Er werden van dan af diverse initiatieven genomen. Het ging nu niet meer over een ziekenhuis in strikte zin; men wou de jeugd uit voorzorg laten genieten van een verblijf aan zee. Daarbij werd vooral gemikt op risicogroepen. Het was een verdedigingsreflex van de burgerij die zo hoopte om besmettelijke ziekten buiten de stad te houden. Besmettingen en epidemieën in de dichtbevolkte wijken hielden altijd een risico voor iedereen in.

Het werk Berg Thabor

Berg Thabor, dat zichzelf omschreef als 'Werk voor Hulp aan met tering bedreigde kinderen', werd tijdens het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog opgericht. Ook hier had men aandacht voor de kinderen die door de oorlog verzwakt waren. Het katholiek geïnspireerde werk had onder andere vestigingen in Koksijde (Ster de Zee), Oostende (Instituut Vincent Ferrier),

14 T. Eeckhout, 'De hulp van Republikeins Spanje uitgaande van de B.W.P. afdeling Gent – Eeklo meer specifiek de opvang der Spaanse kinderen (1936–1939)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 18 (1987) 246; van deze opvang van vluchtelingen bestaan trouwens ook prentbriefkaarten.

Middelkerke (Eymard) en Wenduine (Onze Lieve Vrouw der Witte Duinen).¹⁵ Deze vereniging verzekerde zich van de steun van kloosterorden zoals de zusters Vincentius à Paulo in Middelkerke en de zusters Dominicanessen in Koksijde. Het waren die kloosterzusters die de zorg voor de kinderen op zich namen. Al bij de eerste dergelijke instellingen, denk aan het zeehospitaal van Wenduine, speelden de kloosterzusters een belangrijke rol in het uitbaten van de vakantiekolonies.

15 M. Vermandere, op.cit., 76–77.

Het werk Thabor groepeerde in het interbellum een aantal kinderhomes van katholieke signatuur. Hier ondergaan de kinderen een geneeskundig onderzoek in Ster der Zee in Koksijde. De arts werd bijgestaan door een kloosterlinge. (Verz. M. Constandt-Bloes)

Uiteraard liet ook de socialistische zuil zich niet onbetuigd. Vooral de Vereniging van de Socialistische Vooruitziende Vrouwen was op het vlak van georganiseerde kindervakanties actief. Onder haar impuls werd in 1927 Le Lys Rouge in Koksijde opgericht. De belangrijkste home van de socialistische zuil was ongetwijfeld de home Emile Vandervelde, in Oostduinkerke geopend in de jaren 1930. Dat gebouw was meteen een schoolvoorbeeld van specifieke architecturale vormgeving van een vakantiekolonie. In de buurt werd iets later ook nog de home Pays de Charleroi gebouwd. Meteen was er in Oostduinkerke een duidelijke concentratie van socialistisch getinte homes. Uiteraard kon de liberale zuil in dat verhaal van vakantiekolonies niet achterblijven. Een van de paradedepaardjes in die organisatie werd de home Edouard Pecher, gebouwd in Sint-Idesbald, die zijn deuren opende in 1937. De plannen ervan werden geleverd door architect Marcel Simon uit Trazegnies. Dit initiatief groeide uiteindelijk uit tot een preventorium.¹⁶

16 Home Edouard Pecher, cfr. <http://www.vakantiekolonies.be/>

Propagandafoto uitgegeven door de socialistische zuil, meer bepaald door de Socialistische Vooruitziende Vrouwen (S.V.V.) uit Dendermonde. Het stelt de ochtendlijke groet aan de vlag voor en doet toch wat militaristisch aan. (Verz. Amsab, Gent)

Boven het verzuilde landschap van vakantiekolonies stond het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn. Dat nam kort na de Eerste Wereldoorlog zowel een home in Knokke als een voorlopige kinderhome in De Panne in gebruik. Die laatste werd echter in 1938 ingeruild voor de gloednieuwe home Georges Theunis (genoemd naar een katholiek politicus) in de duinen van Groenedijk bij Oostduinkerke. Home Georges Theunis was bedoeld als een voorbeeldproject. Architect Maurice Haeck voorzag alles zoveel mogelijk op kindermaat. Theoretisch stond de toenmalige telefoonmaatschappij (RTT), ook boven de politieke zuilen. Hun home werd immers georganiseerd door een werkgever voor kinderen van zijn werknemers. De RTT had aanvankelijk een vestiging in Knokke vooraleer ze in Oostduinkerke een grote vakantiekolonie bouwde. Architect Henri Lacoste mocht het nog kort na de Tweede Wereldoorlog ontwerpen en koos voor een eerder traditionele vormgeving. Doordat minister Achiel Van Acker toen de RTT bestuurde, kreeg het complex officieus de naam van Home Van Acker waardoor het uiteindelijk toch in het verzuilde landschap verzeilde. Ook hier werd verwacht dat de kostgangers dankbaar waren tegenover de organisatie. Zo werd in de home van de RTT in Knokke op manifieste wijze het logo van de organisatie op de muur aangebracht. Dit als niet mis te verstane reminder.

Komt het dagelijks leven in de kinderhomes in beeld?

Het dagelijks leven in een kinderhome voor de Eerste Wereldoorlog wordt vrij nauwgezet geschetst in het jeugdboek *Quinze jours à Lombartzijde* van

Voor de Eerste Wereldoorlog spelen Brusselse kinderen op het strand van Lombardsijde. Ze verbleven in de Villa Scolaire. Hun begeleiders hielden een oogje in het zeil. (Verz. M. Constandt-Bloes)

Charles Mertens.¹⁷ De kinderen werden er duidelijk in de watten gelegd als we althans het verhaal mogen geloven. Heel wat activiteiten speelden zich in de buitenlucht af, zoals krabbenvangst, fortbouw, spelen met een vlieger en baden in zee, maar ook 'leerrijke' bezoeken aan Nieuwpoort en Veurne. Uiteraard werd men hongerig van deze activiteiten, maar aan eten was er zeker geen gebrek.

's Morgens waren er boterhammen met koffie: *Oh! Le beau pain gris beurré! ... Et l'on peut manger à sa faim et redemander du café chaud!* Ook 's 'middags had men duidelijk trek: *Il est midi. L'air vif et pur a stimulé l'appétit. On retourne à la villa en chantant et ... on y mange comme de petits ogres.* Een voorbeeld van een geslaagd middagmaal was bijvoorbeeld *une délicieuse tranche de veau rôti, de la chicorée au beurre et de la sauce pour arroser le tout.* Het hoofdgerecht werd voorafgegaan door een kom soep. Soms volgde er nog een *pap au riz* als afsluiter. 's Avonds werd er wellicht ook overvloedig getafeld en dat deed een van de gasten besluiten om de kwaliteit van de maaltijden effectief aan te prijzen aan het thuisfront: *Charles est convaincu que tous, à la maison seront charmés d'apprendre que la nourriture est excellente et qu'il s'empiffre – c'est le beau mot qu'il emploie – comme quatre. Il annonce même qu'il commence à prendre du ventre!* Opmerkelijk is dat de kinderen bij een uitstap naar de stad Veurne er probleemloos een glas bier voorgeschoteld kregen: *Nous allons y manger nos tartines et y boire un verre de bière.*¹⁸

Catering was dus duidelijk een belangrijk onderdeel van het huishoudelijk werk dat het runnen van een kinderhome met zich meebracht. Dat wordt nog eens bevestigd door het feit dat het Asile des Petits Lits Roses op de wijk Krokodiel in Middelkerke door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog afgesneden geraakte van de bevoorrading.¹⁹ Deze instelling ving behoeftige kinderen uit Elsene op. Er werd een smeekbede gericht aan het gemeentebestuur van Middelkerke waaruit bleek hoe groot de dagelijkse noden waren van de 77 kinderen die er verbleven: 40 liter melk, 18 à 19 broden, 60 eieren, 2,5 kilogram vlees, minstens 1 kilogram boter, groenten en – opnieuw dus – 6 flessen bier. De levensmiddelen werden voordien vooral gekocht bij de plaatselijke middenstand en soms zelfs rechtstreeks bij de producent. Er werd ook gekocht bij de Delhaize winkels van Westende en van Middelkerke. Daarbij had men nog een voorraad van minder bederfbare waren zoals aardappelen, rijst, chicorei, suiker, griesmeel, bonen, erwten, confituur enzovoort nodig. Toen het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn een home in Knokke ronde, werd van de dagelijkse werking in 1922 een promotiefilm gedraaid. Die prent brengt het dagelijks leven in deze vakantiekolonie uitgebreid in beeld. De persoonlijke hygiëne, de maaltijden, het onderwijs en de ontspanning op het strand komen aan bod.²⁰

Contacten met het thuisfront verliepen lange tijd per brief. In zo'n document vonden we de dagindeling en die willen we u niet onthouden. Betrokkene verbleef in Home Familia in de Haan en schreef op 17 september 1951 als volgt aan het thuisfront.²¹ 'Ik ben goed gezond. We zijn gisteren naar de zee geweest. Daar is het zeer plezant. We staan te half acht op. Dan gaan we eten. Daarna spelen we en te negen uur gaan we naar de klas tot half elf. Nu is het speeltijd tot elf uur. Van 11 tot 12 gaan we weer leren. Na het eten slapen we 1 uur. Van 2 tot half vier gaan we wandelen. Of als het regent naar de klas'. Ook de klassiekers komen aan bod. 'Op het strand bouwen we fort voor prijs' en 'Gisteren was er een kampvuur'. Ontspanning in de buitenlucht werd afgewisseld met leerrijke momenten. Want op een ander

17 C. Mertens, op.cit.

18 Vertaling van de volgende tekstfragmenten in het Frans uit: C. Mertens, *Quinze jours à Lombartzijde* (Brussel 1902) 23, 29, 33, 63 en 103.

Oh! Het lekkere bruine brood met boter! En je mag eten zoveel je wil en steeds maar koppen koffie bijvragen...

Het is middag. De zuivere zeelucht heeft de eetlust opgewekt. We keren zingend terug naar de villa en we eten er met een reuzenhonger. ...

Een heerlijke plak kalfsgebraad met witloof in de boter en vergezeld van de passende saus ...

Charles is ervan overtuigd dat iedereen aan het thuisfront blij zal zijn om te vernemen dat het eten zeer lekker is en hij zich gedraagt als een echte 'veelvraat' – een ongebruikelijke woordkeuze – dat het geen naam heeft. Hij deelt mee dat hij zelfs een beginnend buikje begint te vertonen...

We zullen er onze boterhammen opeten en er een glas bier bij drinken.

19 Zie noot 13.

20 Oeuvre National de L'Enfance. Colonie de Knocke, cinéproductions Hélios Bruxelles, 1922. (Collectie Cinematek, ontsloten op YouTube).

21 Privéverzameling, reeks van vier prentbriefkaarten uit 1951 gericht aan een familie in Wetteren waarop aan de keerzijde telkens nog een minirapport werd geplaatst.

Prentbriefkaart van de slaapzaal van de home Pays de Charleroi in Oostduinkerke waarbij zowel jongens als meisjes poseren, die werden wellicht enkel voor de foto samengebracht. Opnieuw een beeld uit de jaren vijftig van de vorige eeuw. (Verz. M. Constandt-Bloes)

ogenblik spreekt de jongen bijvoorbeeld over 'een film over de zee'. Op 8 oktober 1951 was onze briefschrijver uiterst tevreden: 'Nu een groot nieuws. Zondag 28 October, mogen we bezoek hebben van 9 uur tot 6 uur 's avonds. We mogen ook met U buiten gaan.'

Over de dagelijkse gang van zaken in de vakantiekolonies zijn we verder vrij goed geïnformeerd door de talrijke prentbriefkaarten. Die werden massaal uitgegeven om de kinderen contact te laten houden met het thuisfront. We moeten er ons uiteraard bewust van zijn dat deze documenten de werking op zijn best voorstelden. Het gunt ons zeker geen onbescheiden blik achter schermen. Toch komen op de prentbriefkaarten die de kinderhomes zelf uitgaven zowat alle aspecten van de werking aan bod. Het laat bijna toe om een gevarieerde beeldreportage samen te stellen.

Uiteraard werden er door de diverse zuilen ook specifieke propagandafoto's gemaakt waarmee effectief aan klantenwerving werd gedaan. We hebben zo voorbeelden van de socialistische, liberale en de katholieke zuil.²² Al deze iconografische documenten laten ons toch enigszins toe om het dagelijks leven en de accenten in die werking te detecteren.

De zorg voor kinderen bleef altijd medisch onderbouwd. Men onderzocht het kind bij de aankomst waarbij het wegen een belangrijk en onmisbaar ritueel was. Bij het vertrek werd het kind immers opnieuw gewogen en een gewichtstoename was een duidelijk en aantoonbaar bewijs van een geslaagd verblijf in de instelling. Het bewees meteen de medische begeleiding

22 Bijvoorbeeld M. Vermandere, op.cit., 75 en 124; M. Constandt, op.cit., 58.

De lokale arts Karel-Louis Loones onderzoekt in 1965 de kinderen in Ons Rustoord in Westende. De sfeer is duidelijk meer ontspannen dan het medisch onderzoek in Ster der Zee tijdens het interbellum. (Verz. A. Beckers, Westende)

van de kinderkolonies als het aandeel van de voeding in de therapeutische aanpak. Bij de zeehospitalen van Middelkerke, Bredene en Wenduine was de aanwezigheid van een medisch korps uiteraard vanzelfsprekend. Andere kolonies deden meestal een beroep op een lokale arts. Zo was de lokale dokter Karel Louis Loones in de jaren zestig van vorige eeuw de arts van dienst in Ons Rustoord in Westende. Over het medisch onderzoek en specifiek het zogenaamde 'wegingsritueel' zijn er prentbriefkaarten uitgegeven. Het was duidelijk een aspect dat als propaganda voor de instelling werd beschouwd. Aan de meeste instellingen waren ook een of meerdere verpleegkundigen verbonden. Die blijven echter wat in de schaduw en krijgen moeilijk een gezicht. Enkel van een verpleegster in home Roze Marijn in Oostende, een katholiek getinte instelling, hebben we een beeld in een privéverzameling gevonden.

Het ochtendritueel bestond uit het verzorgen van de persoonlijke hygiëne. Dat was zelfs het onderwerp van prentbriefkaarten waar een groep kinderen gezamenlijk aan de lavabo's druk bezig was met het ochtendtoilet. Ook de douchezaal met meerdere stortbaden behoorde tot de klassieke accommodatie van de kinderhomes. Van de keuken en van eetzaal zijn er heel wat afbeeldingen gemaakt. Het verstrekken van overvloedige en calorierijke voeding was blijkbaar een absolute must en een uitgesproken geruststellend signaal naar het thuisfront. De vrouwelijke kok en de toehappende kinderen aan tafel waren overtuigende beelden van de kwaliteit van de instelling.

De eetzaal van de home Pays de Charleroi in Oostduinkerke. De opgediende soep en de kookpotten aardappelpuree moesten opnieuw het thuisfront van de goede zorg aan zee overtuigen. Deze foto uit de jaren vijftig van vorige eeuw werd dan ook als prentbriefkaart aangemaakt om naar de ouders te sturen. (Verz. M. Constandt-Bloes)

Keukenpersoneel van de Home du Grand Air in Bredene voor de Eerste Wereldoorlog. Het grote fornuis was duidelijk berekend op een ruime bezetting van het hospitaal. Voor het maken van een reportage over deze instelling werd beroep gedaan op een Gentse fotograaf. (Verz. M. Constandt-Bloes)

Het thuisfront overtuigen van de goede voeding aan zee was een belangrijk aandachtspunt. Daarom werden er geregeld prentbriefkaarten uitgegeven waarop stapels gesmeerde boterhammen te zien zijn. Home Georges Born in Wenduine tijdens het Interbellum was jarenlang een vaste waarde in die badplaats. (Verz. M. Constandt-Bloes)

Groepsfoto uit 1939 van kinderen op verblijf in de Home du Grand Air de Liège in De Haan. Deze home had mooie kindvriendelijke muurschilderijen die het leven aan zee wat aangenamer maakten. (Verz. M. Constandt-Bloes)

Zelfs handelingen zoals het herstellen en het wassen van de lakens waren het voorwerp van afbeeldingen. De zorg voor het linnengoed was zeer arbeidsintensief en behoorde tot de kerntaken van deze instellingen.

Het verstrekken van onderwijs aan de kinderen tijdens de duur van hun verblijf wordt eveneens in beeld gebracht. Beelden van klaslokalen waren duidelijk bedoeld om de ouders te overtuigen dat een verblijf aan zee zeker niet tot leerachterstand zou leiden. Zelfs van het zeehospitaal in Middelkerke worden er prentbriefkaarten van een klaslokaal uitgegeven. In feite ging het gewone schoolleven aan zee door. Door de leerplicht kon dat eigenlijk moeilijk anders. Daarnaast was ook de ontspanning voor de kinderen belangrijk. In Knokke was er zelfs een cinema. Kinderen genoten soms zelfs van een boottocht op zee of van een uitstap per kustrijwieltje. Toch lag het accent op zoveel mogelijk actieve buitenactiviteiten. Wandelen in de buurt en activiteiten op het strand waren onmisbare onderdelen van het verblijf in een vakantiekolonie aan zee.

De monitoren komen zelden prominent in beeld en staan meestal achteraan op een groepsfoto. Soms werd het personeel als groep ook gefotografeerd. Het maken van groepsfoto's als souvenir aan het verblijf aan zee was trouwens een wijdverspreid gebruik. Het was meteen een promotiemiddel voor de instellingen die zo'n georganiseerd verblijf aan zee aanboden. Eigenlijk zijn dergelijke foto's gemaakt naar het voorbeeld van de klassieke schoolfoto's. Ze tonen steeds de groep in een obligate opstelling zonder dat er een of andere activiteit aan bod komt.²³

23 Fotografen waren lokale mensen zoals D'Hont uit Knokke of gespecialiseerde firma's zoals bijvoorbeeld Fifora van Hubert Geuns van de Christelijke Mutualiteiten Dendermonde.

Besluit

Het is duidelijk dat vakantiekolonies in de geschiedenis van de zorg voor kinderen een belangrijke plaats innemen. Het waren instellingen die evolueerden van een louter zeehospitaal naar een vakantiekolonie. Ze werden aanvankelijk gefinancierd met middelen verstrekt door gegoede burgers vooraleer ze onderdeel werden van de verzuilde maatschappij. Alle instellingen verlangden dankbaarheid vanwege de gebruikers en het publicitair doel was nooit ver af.

De medische omkadering bleef belangrijk. Daarnaast was er het aspect van de calorierijke voeding die als zeer belangrijk werd beschouwd. De meeste homes waren ook onderwijsinstellingen want het gewone dagdagelijkse leven van de kinderen ging aan zee gewoon door. De kustgerelateerde ontspanning was uiteraard een belangrijke factor. De zorg bestond dus uit medische opvolging, overvloedige voeding met daarbij het verstrekken van degelijk onderwijs en het organiseren van ontspanning in openlucht.

Vanaf de jaren tachtig van vorige eeuw werd de werking van de meeste vakantiekolonies echter stopgezet. De imposante gebouwen kwamen leeg te staan en werden dikwijls gesloopt. Dat was bijvoorbeeld het geval met de Georges Theunis en home RTT in Oostduinkerke, de villa Johanna in Middelkerke, de home Astrid in Bredene en de Georges Born in Wenduine.

Biografie

Marc Constandt is licentiaat geschiedenis (UGent, 1980). Zijn belangstelling voor de geschiedenis van het kusttoerisme vertaalde zich in meerdere boeken en bijdragen aan diverse tijdschriften en verzamelwerken. Hij is verbonden aan het gemeentebestuur van Middelkerke en is onder meer conservator van villa Les Zéhyrs in Westende.

Het leven verteld

Vrijwilligers combineren ouderen- en erfgoedzorg in een levensverhalenproject¹

Ria Christens

De onderbezetting en tijdsdruk in de zorg beheersen regelmatig de media. Toch maakt de sector geen krimpscenario door maar neemt haar belang alsmaar toe. Het is zelfs een van de snelst groeiende sectoren in termen van middelen, infrastructuur en gebruikers.

Dergelijke expansieprocessen gaan vaak gepaard met innovatie. De spectaculaire vergrijzing vraagt dat de ouderenzorg zich heruitvindt. Nieuwe benaderingen zoals de 'narratieve zorg' zijn er een voorbeeld van. Ze zijn vanuit wetenschappelijk oogpunt interessant en in andere sectoren na te volgen. Ook op maatschappelijk gebied is het potentieel dat hier wordt aangeboord niet te onderschatten. Ouderen hebben stuk voor stuk een uniek leven achter zich en reiken ons, indien we het willen horen tenminste, een schat aan informatie en een rijkdom aan levenservaringen aan.

'Die mensen hebben al zoveel langer geleefd dan wij, die dragen zoveel verhalen met zich en zijn nu in een vergeethoek terechtgekomen.'

TUUR FLORIZOONE (MUZIEKPROJECT 'VERTEL ME UW GEHEIM')

Het Heilig Hartinstituut in Heverlee bij Leuven is een site met een grote scholencampus, een erfgoed- en een woon- en zorgcentrum. De instellingen zijn ontstaan als een initiatief van de zusters annuntiaten van Heverlee en hebben dus een historische band. In 2015 ondernamen de zorg- en de erfgoedvrijwilligers van de site een gezamenlijk levensverhalenproject in het woon- en zorgcentrum. Het project 'Het leven verteld' is inspirerend voor de erfgoedsector. Het combineerde narratieve zorg en erfgoedzorg en maakte daarbij gebruik van *oral history*. De specifieke benadering die werd ontwikkeld, prikkelt de wetenschappelijke traditie van de mondelinge geschiedenis en biedt in de praktijk onvermoede kansen voor lokale erfgoedwerkers.

Dit artikel schetst de aanvankelijk voorzichtige introductie en recent meer algemene opgang van de narratieve benadering in de ouderenzorg. Vervolgens wordt de mondelinge geschiedenis als toepasbare methode voor levensverhalenprojecten tegen het licht gehouden. Tot slot wordt de

¹ Een bijzonder woord van dank aan prof. Leen Van Molle voor het nalezen van het artikel en de feedback.

specifieke benadering van het project 'Het leven verteld' uitgelegd met de bedoeling dat erfgoedwerkers met deze aanpak als voorbeeld aan de slag kunnen.

De life-review van Butler: narratieve zorg 'avant la lettre'

Het werken met 'levensverhalen' in de ouderenzorg maakte opgang lang voor het als 'narratieve zorg' werd betiteld. In 1963 publiceerde de Amerikaanse geriater Robert Neil Butler (1927–2010) *The Life Review: An Interpretation of Reminiscence in the Aged*. Hij gaf daarin aan dat het terugblikken op het eigen leven een natuurlijk mentaal proces is voor mensen die zich in de eindfase van hun leven bevinden. De reflex wordt volgens Butler gekenmerkt door het oproepen van gebeurtenissen uit het verleden, in het bijzonder van onopgeloste conflicten. Het overzien van het geleefde leven of life-review moet leiden tot een aanvaarding van het leven zoals het is gelopen.

De animator (uiterst rechts) met vijf van de acht vrijwilligers uit het project rond de tafel. © Cultureel erfgoed annuntiaten Heverlee – foto Danny Brison.

Butler vond daarmee aansluiting bij de opvattingen van de Deens-Amerikaanse psycholoog Erik Erikson (1902–1994) die als eerste het ouder worden als een aparte en specifieke mentale fase bestudeerde.² Ze gaat volgens hem in wanneer de oudere zich door omstandigheden (ziekte, overlijden partner, enzovoort) sterker bewust wordt van de eigen sterfelijkheid. De fase kenmerkt zich door een overzien van de eigen levensloop.

Butler hield het niet bij nieuwe ideeën alleen. Hij ontwikkelde een protocol om in de context van groepstherapie met life-review te werken.³ Maar de opvattingen van Butler in relatie tot de ouderenzorg bleven toch in hoofdzaak visionair. Zijn verdienste was vooral dat hij voor de *choc des idées* in de medische benadering van het ouder worden zorgde. Hij ging koppig in tegen het gangbare beeld van het ouder worden als een universeel en dus medisch oninteressant proces van degeneratie van de functies. Het zou nog geruime tijd duren alvorens zijn positieve en subjectgerichte benadering nieuwe toepassingen kende in de ouderenzorg.

2 E. Erikson, *Identity and the Life Cycle* (New York 1959).

3 Opmerkelijk is dat er in deze periode ook links waren met de 'oral history' beweging. Die wilde vanuit een sociologische en antropologische invalshoek recht doen aan de geschiedenis van gewone mensen. Butler registreerde samen met Margaret Mead en als onderdeel van het Smithsonian Oral History project, de herinneringen van gewone mensen die naar Washington kwamen om de tweehonderdste verjaardag van de Verenigde Staten te vieren. R. N. Butler, 'The life review. An interpretation of reminiscence in the aged', *Psychiatry*, 26 (1963) 65–76; *Id.*, 'Successful aging and the role of the life review', *Journal of the American Geriatrics Society*, 22 (1974) 529–53.

Eerst zou er nog heel wat wetenschappelijke inkt vloeien over de interventies in de ouderenzorg die met herinnering en het autobiografische geheugen werkten. In de jaren tachtig dacht men zich suf over de definitie en de onderlinge relatie tussen life-review en reminiscentie. Hoe werkte het proces van herinneringen ophalen technisch? Wat betekende de *life review*: was het een natuurlijk proces bij de oudere zelf, een interventie door een actor in de zorg of meer nog een therapie? Men stelde zich de vraag of er wel een bewijs te leveren was dat het effect heilzaam was.⁴ De volkse wijsheid dat je bij het ouder worden het verleden moet loslaten en moet laten rusten was op een of andere manier toch nog onderhuids aanwezig in de opvattingen.

Het werken met levensboeken: revival van het levensverhaal in de zorg vanaf eind jaren negentig

De aandacht voor de specifieke zorgbehoeften van mensen met dementie leidde tot een revival van het levensverhaal in de setting van het bejaardentehuis. In Nederland gebeurde dit sneller dan in Vlaanderen. Op het einde van de jaren negentig werd het 'levensboek' gelanceerd als een hulpmiddel voor zorgverstrekkers. Het aanmaken ervan werd aangeraden in de zorgtrajecten voor mensen met dementie. Het werd gezien als een soort instrument dat kon helpen om in gesprek te (blijven) gaan, ook nadat de cognitieve vermogens waren verloren en de geheugenfunctie het had laten afweten. Door het levensboek bleef het vaak wisselende team van verzorgenden op de hoogte van interesses en levenservaringen van de oudere die hij of zij zelf niet meer kon communiceren. Het levensboek werd gezien als een soort identiteitsdocument.

Het levensboek was een hulpmiddel voor de zorgverstrekkers. Zij konden inspelen op ervaringen en belangstellingen die uit een levensboek bleken. Het was ook een inspiratiebron bij het zoeken naar aangepaste activiteiten die de oudere konden bevestigen en stimuleren. Hoe groter het aantal mensen dat met dementie kampte, hoe meer ook duidelijk werd dat een gedifferentieerde benadering nodig was. Niet alle mensen met dementie houden bijvoorbeeld zoals het cliché het wil van zingen; de kans is groot dat sporters vooral plezier blijven hebben in spel en beweging. Het werd neurologisch aangetoond dat bijvoorbeeld bij Alzheimer dementie de best ontwikkelde delen van de hersenen het langst intact blijven. Alleen ontbreekt dat inzicht wel eens bij zorgverstrekkers, als nergens de nodige informatie over de oudere te boek staat.

In 1997 verscheen in Nederland een handleiding voor zorgverstrekkers in de bejaardentehuizen, waarin het werken met levensboeken werd aangeraden.⁵ Daarop volgde in 2005 *Mijn leven in kaart*, opgevat als een spel en tool bij het maken van een levensboek. Het werd in eerste instantie ontwikkeld voor hulpverleners die met gewone ouderen in het bejaardentehuis wilden werken aan een levensboek. Het bestond uit een handleiding en een kaartspel met vragen rond vijf grote thema's: relaties, wonen en bezit, opleiding, opvoeding en hobby's, kijk op het leven, oud worden: gunst of kunst?⁶ Aangepaste methodieken werden aanbevolen om te werken met ouderen met depressie of dementie.⁷

Bij al deze benaderingen was er geen verwijzing naar de methodieken van de *oral history*. Zo werd in de handleiding *Mijn leven in kaart* het creëren van een 'veilige sfeer' waarin het gesprek kon doorgaan zeer erg beklemtoond. Zo weinig mogelijk storende factoren mochten optreden. Het

4 Een goed overzicht hiervan wordt gegeven in S. Bluck en L.J. Levine, 'Reminiscence as autobiographical memory: a catalyst for reminiscence theory development', *Aging and Society*, 18 (1998) 185–208.

5 G. Bloemendaal, R. Geelen en A. Koot-Fokkink, *Levensboeken. Een handleiding voor hulpverleners in de ouderenzorg* (Baarn 1997).

6 W. Huizing en T. Tromp, *Mijn leven in kaart: met ouderen in gesprek over hun levensverhaal* (Houten 2005/2013).

7 M.-E. Van Den Brandt-Heek en W. Huizing, *Mijn leven in fragmenten: met dementerenden in gesprek over hun leven* (Houten 2009); J. Fransen en E. Bohlmeijer, *Op zoek naar zin. Een cursus rond het eigen levensverhaal voor ouderen met depressieve klachten* (Utrecht 2003); E. Bohlmeijer, *Het verhaal van je leven* (Utrecht 2005).

gebruik van opnameapparatuur werd door de makers eerder afgeraden dan aanbevolen. Zij achtten de privacy zeer belangrijk. Het was volgens hen om die redenen uitgesloten dat de gesprekken werden bewaard. Als de luisteraars toch opnameapparatuur wensten te gebruiken in functie van de verwerking van het gesprek dienden ze de verteller in elk geval toelating te vragen en hem te verzekeren dat alles achteraf zou gewist worden. Overigens werd het verwerken van opgenomen tekst lastiger geacht dan het uitschrijven van een levensboek op basis van gemaakte aantekeningen.

Levensverhalen als 'narratieve zorg'

Recent wees een nieuwe term op een gewijzigde benadering en gebruik van het levensverhaal in de ouderenzorg in Vlaanderen. Het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg van Brussel ging in 2010 van start met het project 'Narratieve Zorg'.⁸ Het project werd gefinancierd door het RIZIV. Op het eerste gezicht vertoonde het project zeker gelijkenissen met de hierboven beschreven Nederlandse projecten. Aan ouderen in een mentaal kwetsbare situatie (vereenzaming, toenemende zorgafhankelijkheid, verplichte opname, enzovoort) werd de kans gegeven om hun levensverhaal te vertellen. Dat zou gebeuren doorheen een aantal sessies, die verwerkt werden tot een levensboek. Maar dit project knoopte aan bij de twee vorige beschreven tradities. Het was geïnspireerd op het Nederlandse project 'De verhalen die we leven' dat in 2007 de methode van de levensverhalen combineerde met de narratieve therapie. Het Nederlandse project was een groepscursus met +55-jarige mensen met depressieve klachten dat therapeutische effecten beoogde.⁹ Het Brusselse project wilde therapeutisch werken met ouderen aan de hand van individuele gesprekken.

Het levensboek kreeg in dit project een ander statuut. Het werd het spirituele testament van de verteller. Het unieke levensverhaal dat uit de gesprekken naar voren kwam, werd nu vooral belangrijk voor de verteller zelf. Het gaf een antwoord op de vraag 'wie ben ik?'. Door op hun leven terug te blikken vonden ouderen draagkracht in het eigen verleden. Narratieve zorg wilde met andere woorden een methodiek zijn die er kon toe leiden dat ouderen hun individuele krachtbron konden aanboren en daarin energie konden vinden om hun toekomst te regisseren. Door hun levensverhaal te vertellen, kregen ze de kans om inzicht te verwerven in hun leven, dierbare herinneringen op te halen, een plaats te geven aan verlies of ziekte. Ze kregen ook de kans om een boodschap mee te geven aan anderen.

Om het project wetenschappelijk te onderbouwen en de nieuwe aanpak te evalueren en bij te sturen werd er een beroep gedaan op het LUCAS, het Centrum voor Zorgonderzoek en Consultancy van de KULeuven. Een eerste onderzoeksrapport met historiek en theoretische achtergronden van het project verscheen in 2011.¹⁰ In 2015 vond een studiedag plaats en verscheen de handleiding.¹¹

Het project 'Het leven verteld': focus op narratieve zorg én erfgoedzorg

In februari 2015 werd met de steun van de stad Leuven het geïntegreerde erfgoedproject 'Het leven verteld' gestart. Het Woon- en Zorgcentrum Annuntiaten Heverlee was initieel vragende partij voor dit project. De animatrice gaf de eerste aanzet. Ze kende het spel *Mijn leven in kaart* en droomde luidop van het maken van levensboeken met en voor de bewoners. Vanuit het commerciële circuit boden levensverhalenschrijvers hun diensten aan.¹² De animatieploeg zag een dergelijk traject van bij aanvang als een

8 Zie ook hun website <http://www.cgg-brussel.be/narratieve-zorg/>.

9 E. Bohlmeijer, *De verhalen die we leven: narratieve psychologie als methode* (Meppel 2007).

10 N. Spruytte e.a., *Narratieve zorg: een pilootstudie*. Rapport LUCAS (Leuven 2011).

11 R. Voets en M. Dormaels, *De kracht van het levensverhaal: narratieve zorg bij ouderen* (Leuven 2015).

12 Zo bijvoorbeeld het Zorgbedrijf Antwerpen dat naast een gamma aan residentiële zorg voor ouderen, ook het levensboek als innovatief zorgaanbod heeft. De begeleiding van het individuele traject gaat van het ter beschikking stellen van een 'kant-en-klaar invulboek', eindredactie en druk van het resultaat over het volgen van een schrijf-cursus, tot het volledig laten uitschrijven. <http://mijnboek.zorgbedrijf.antwerpen.be/>

extra '(zorg)aanbod' bovenop de zorg die door de zorgverleners werd verstrekt. Zo kwamen de vrijwilligers en het erfgoedcentrum op de site in beeld als mogelijke versterkende partners. Rond het opzetten van reminiscentieactiviteiten was er al wel eerder een dienstverlenende samenwerking geweest met het erfgoedcentrum op de site. Cultureel Erfgoed Annuntiaten Heverlee, een erkende en regionaal ingedeelde culturele archiefinstelling, nam de coördinatie van het project op zich. Het zorgcentrum vormde de sociale brug naar de deelnemers. Het stelde zijn netwerk en de communicatiekanalen ter beschikking. Deze samenwerking bevorderde de haalbaarheid van en de betrokkenheid bij het project. Het doel van het project was om levensloopverhalen van de bewoners van het Woon- en Zorgcentrum Annuntiaten Heverlee vast te leggen en te verwerken in een levensboek, vanuit het bewustzijn dat elke bewoner een uniek leven achter zich had. Dit werd gezien als een enorme en niet aangeboorde rijkdom voor de bewoner zelf, voor het centrum én voor de erfgoedinstelling.

De levensverhalen worden ondersteund door reminiscentieactiviteiten, bijvoorbeeld een kleine tentoonstelling over koffiezetten vroeger. © Cultureel erfgoed annuntiaten Heverlee – foto Danny Brison.

Het project 'Het leven verteld' wilde tegelijk een zorgproject en een erfgoedproject zijn. Het beoogde met zijn levensverhalen in de eerste plaats een brede waaier aan zorgeffecten te sorteren, die ten goede zouden komen aan de vertellers. De gesprekken waren al een belevenis op zich voor de bewoner. Die kon genieten van de aandacht, het gezelschap en de gelegenheid om over zijn leven en het leven van toen in gesprek te gaan met de verzorgenden, de vrijwilligers, de medebewoners en familie (belevingseffect). De personeelsleden konden de bewoner door zijn of haar levensverhaal beter leren kennen en zo nodig hun zorgaanbod aan de behoeften van de bewoner (zorgeffect) aanpassen. De bewoner reflecteerde op een nieuw (en mogelijk kwetsbaar) moment in zijn/haar leven, met name de opname in een woon- en zorgcentrum, over verschillende gebeurtenissen en kwam tot een ordening (therapeutisch effect).

'Professor Barabas heeft zijn teletijdmachine, onze bewoners hebben erfgoed. Aan de hand van oude materialen en voorwerpen kunnen we samen thuis komen in het verleden.'

CHARLOTTE VAN DEN DRIES, ANIMATRICE WZC ANNUNTIATEN HEVERLEE

Het zorgeffect van het project had bij uitbreiding betrekking op alle bewoners van het centrum. Via een aantal reminiscentieactiviteiten rond het leven van toen werden ook sociale effecten gesorteerd, voor het centrum als geheel en voor alle bewoners. Het woon- en zorgcentrum werd ondergedompeld in een sfeer van het leven van toen. Zowel bewoners als familie en personeelsleden leefden mee met het project. Zij bepaalden hoe deze verhalen aan de binnen- en buitenwereld kenbaar konden gemaakt worden (sfeereffect). De directe omgeving (de school, de boerderij, het kinderdagverblijf) werd tenslotte betrokken door middel van activiteiten in het thema het leven van toen (omgevingseffect).

De voorbereiding vraagt wat overleg tussen de vrijwilligers van de zorginstelling en van de erfgoedinstelling. De animator laat materiaal inkijken dat de familie ter beschikking stelde. © Cultureel erfgoed annuntiaten Heverlee – foto Danny Brison.

Daarnaast, en dit was nieuw voor een project levensverhalen in de zorg, wilde het project 'Het leven verteld' een aantal erfgoedeffecten sorteren. Het versterken van de vrijwilligerswerking werd al eerder aangehaald. Door middel van de interviews (beeld- en geluidsopnames) werd historisch en cultureel waardevolle kennis verzameld, geregistreerd en gearhiveerd, zowel schriftelijk als digitaal (verzameleffect). Die informatie verschilde van geschreven bronnen door wat er verteld werd en hoe het verteld werd. Niet zozeer belangrijke feiten en gebeurtenissen, dan wel alledaagse praktijken en gewoontes, meningen, motieven, emoties, normen en rolpatronen, het persoonlijke en het relationele zouden in de gesprekken aan de oppervlakte komen. Meer kennis zou worden opgedaan over toepasbare technieken op het kruispunt van zorg en erfgoed (kenniseffect). De erfgoedinstelling legde tenslotte de link met een nieuwe doelgroep en nodigde ze uit tot een op maat gesneden erfgoedparticipatie. Het erfgoedcentrum raakte door het

initiatief en de betrokken mensen (vrijwilligers, vertellers) meer intens betrokken bij zijn omgeving en zijn erfgoedgemeenschap. Het trad uit zijn isolement als instelling en ontwikkelde een netwerk (participatief effect).

Mondelinge geschiedenis als toepasbare methode

Welk was voor dit project met dubbele focus de beste methode? Zorg- en erfgoedexperten wisselden als aanloop naar het project ervaringen uit rond recente inspirerende voorbeelden. Het project 'Buurten met erfgoed' in de stad Leuven had ervaring met het werken met vrijwilligers in een interview-project rond de geschiedenis van een Leuvense buurt of straat. Er werd gewezen op het belang van een goede voorbereiding en op de noodzaak van het sluiten van een ethisch protocol. KADOC wees op het nut van het gebruik van erfgoedobjecten bij dit soort projecten met ouderen om herinneringen naar boven te halen uit het dagelijkse leven. Voor reminiscentieactiviteiten met demente bejaarden waren in samenwerking met erfgoedinstellingen specifieke tools in ontwikkeling.¹³ Het project 'Levensloop Brabant' bestond uit verhalen van en door Brabanders (Nederland). In dit laatste Nederlandse project stonden drie thema's centraal: baby's, jongeren en senioren. In de gesprekken met senioren vormden de voorwerpen die ouderen hadden meegenomen naar het woon- en zorgcentrum een belangrijk aanknopingspunt met het verleden. Waarom hadden ze precies deze stukken meegenomen en andere niet? De stukken en het verhaal dat er aan vasthing werden tentoongesteld. Het project 'Het Vlaamse geheugen van Brussel' van het Archief en Museum van het Vlaamse Cultuurleven in Brussel legde zijn werkwijze schematisch vast.¹⁴ In het Holocaustproject gingen twee bachelorstudenten secundair onderwijs in gesprek met Joodse ondergedoken kinderen in een Leuvense weeshuis en maakten hier een film over als start voor een erfgoedproject met leerlingen uit het beroepsonderwijs.¹⁵ De archieven van het weeshuis en de school konden niet teruggevonden worden. Van clandestiene oorlogsactiviteiten als het onderdak verschaffen aan Joden zijn sowieso ook nauwelijks geschreven bronnen bewaard. De studenten waren ook minder geïnteresseerd in de feiten maar wilden peilen naar de ervaringen van de Joodse kinderen. Wanneer zij nu terugblikten op deze fase in hun leven, wat had dan dit verblijf in het weeshuis voor hen betekend? Mondelinge geschiedenis was de enige manier om nog toegang te krijgen tot de ervaringen van tijdgenoten.

Mondelinge geschiedenis was de enige manier om nog toegang te krijgen tot de ervaringen van tijdgenoten

Al de genoemde projecten maakten gebruik van de methode van de mondelinge geschiedenis maar zochten naar specifieke toepassingswijzen. Dat zou ook in het kader van dit project de oplossing bieden. Hiermee werd bevestigd wat academische historici recent als een wezenlijk kenmerk van de mondelinge geschiedenis benoemen. Bleyen en Van Molle stellen de talrijke beoefenaars in hun handleiding gerust.¹⁶ Dé juiste werkwijze van mondelinge geschiedenis bestaat volgens hen niet (meer). Uiteenlopende thema's en interviewsituaties vragen telkens weer om een eigen benadering.

13 Bijvoorbeeld Expertisecentrum Dementie Vlaanderen in samenwerking met Huis van Alijn: H Dely, *De schat van je leven: herinneringen ophalen met mensen met dementie*, 2016 (www.deschatvanjeleven.be); in samenwerking met M.K. Bormans, *Activeer je fantasie: het spel van de verbeelding*.

14 K. De Blauwe, 'Vlaams geheugen van Brussel. Relas van een oral historian in het AMVB', *Arduin*, 12 (2012) 35–60.

15 <http://herinneringseducatie.be/vergeten-oorlogsgeschiedenis-op-school-wordt-beklijvend-project-met-leerlingen-beroeps-onderwijs/>

16 Nico Wouters telde in de periode 2002–2012 niet minder dan 150 projecten in België die van de mondelinge geschiedenis gebruik maakten. N. Wouters, 'Mondelinge geschiedenis als onderzoeksmethode in België: een stand van zaken en enkele aanbevelingen', *Arduin*, themanummer mondelinge geschiedenis, (Brussel 2012) 22–28.

Dit komt omdat in deze methode, die vanaf de jaren veertig voet aan de grond kreeg in de Verenigde Staten, denken en doen hand in hand gaan, zo luidt het. De Leuvense onderzoekers sluiten zich met deze visie aan bij de Britse historica Lynn Abrams, die stelt dat mondelinge geschiedenis een methode is waarbij de theorie en de praktijk zelfs onmogelijk kunnen gescheiden worden.¹⁷ Deze plasticiteit verklaart ook waarom de methode in zoveel verschillende disciplines toepassingen heeft gekregen. Abrams spreekt van een cross-overmethodologie, die als een octopus tentakels heeft, die zich uitstrekken over verschillende disciplines. Andere wetenschappen dan de geschiedenis en niet-academische praktijken hebben de mondelinge geschiedenis doen ontstaan en hebben varianten op de methode ontwikkeld, in vele gevallen al voor historici de mondelinge bron zijn beginnen omarmen.¹⁸ Britse en Amerikaanse historici als Thompson, Briggs en Samuel waren dan wel vurige pleitbezorgers van de *oral history*, maar hun inspirerend voorbeeld werd volgens Bleyen vooral gevolgd door 'actoren in de ruimere historische cultuur: makers van historische documentaires, auteurs van populariserende geschiedenissen, theatermakers, museum- en tentoonstellingswerkers en erfgoedwerkers'. Het duurde tot in de jaren negentig alvorens de methode bij academische historici ten volle respectabiliteit kreeg. Intussen waren antropologen en sociologen er al volop mee aan de slag gegaan.¹⁹ Nico Wouters stelt, met betrekking tot de mondelinge geschiedenis in de voorbije tien jaar in België, een groeiende synergie vast tussen de academische wereld en het praktijkveld met drie centra: de groep rond prof. Leen Van Molle (KU Leuven), de initiatieven van de groep rond prof. Bruno De Wever (UGent) en de portaalwebsite *Mémoire Orale* van het IHOES in Seraing.²⁰

17 J. Bleyen en L. Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* (Leuven 2012) 8–10; L. Abrams, *Oral History Theory* (London, New York 2010) 33–35.

18 L. Abrams, *Oral History Theory*, 2–3; Bleyen en Van Molle, 17–18.

19 M. Bleyen, 'De verkenning van marginaliteit en alledaagsheid: evoluties van de mondelinge geschiedenis in België', *Arduin*, thema-nummer mondelinge geschiedenis (Brussel 2012) 9–19.

20 Wouters, 'Mondelinge geschiedenis' 22–28.

Het levensverhaal focust dus niet a priori op een bepaald aspect uit het leven zoals de mondelinge geschiedenis dat wel doet

Simultaan met deze methodische verbreding voltrok zich de zogenaamde 'narratieve wending' in de verschillende subdisciplines van de humane wetenschappen, namelijk het integreren en als relevant erkennen van alle vormen van verhalende betekenisgeving.²¹ Het levensverhaal ontstond daarbij als een onderdeel van het onderzoeks- en veldwerk van antropologen. Het werd gedefinieerd als: '*the story a person chooses to tell about the life he or she has lived, told as completely and honestly as possible, what the person remembers of it and what he or she wants others to know of it, usually as a result of a guided interview by another. The resulting life story is the narrative essence of what has happened to the person. It can cover the time from birth to the present of before and beyond. It includes the important events, experiences and feelings of a lifetime.*'²² Het levensverhaal focust dus niet a priori op een bepaald aspect uit het leven zoals de mondelinge geschiedenis dat wel doet. De onderzoeksgroepen Center for The Study of Lives (Univ. S. Maine, Verenigde Staten) en Interdisciplinary Studies

21 Bijvoorbeeld in de psychologie: A. Lieblich en R. Josselson, *The Narrative Study of Lives*, 5 dln (Thousand Oaks 1993–1997).

22 'Een levensverhaal is een verhaal dat een persoon verkiest te vertellen over het leven dat hij of zij heeft geleefd, zo volledig en eerlijk mogelijk, zijnde datgene wat de persoon zich herinnert en wat hij wil dat anderen komen te weten, meestal als het resultaat van een geleid interview. Het resulterende levensverhaal is de narratieve essentie van datgene wat de persoon is overkomen. Het kan de periode beslaan van geboorte tot heden of ook nog ervoor en erna. Het kan zowel feiten, ervaringen als gevoelens bevatten.' R. Atkinson, 'The Life Story Interview', 125.

in Human Development (Univ. Pennsylvania, Verenigde Staten) beide onder leiding van Robert G. Atkinson waren belangrijk voor de interdisciplinaire methodische verdieping van het 'levensverhalen interview' binnen de humane wetenschappen. Zij definieerden het als '*Life Story Interviewing is a qualitative research method for gathering information on the subjective essence of one person's entire life that is transferable across disciplines*'.²³ Het ging daarbij ook om een inhoudelijke verschuiving, namelijk het erkennen van de validiteit van het narratief als dusdanig en van de persoonlijke waarheid: de ervaringen zoals verteld werden in de eigen woorden en vanuit het subjectieve standpunt.²⁴ Atkinson omschreef het levensverhalen-interview als een wetenschap maar meer nog als een kunst. Het samenspel tussen verteller en interviewer levert een uniek product op dat op zijn eigen waarde en merites moet beoordeeld worden. Een levensverhaal is in de eerste plaats een tekst, een stuk literatuur dat moet gelezen worden.

23 De kwalitatieve en interdisciplinair toepasbare onderzoeksmethode om informatie te verzamelen over de subjectieve essentie van de levensloop van een persoon.

24 R. G. Atkinson, 'The Life Story Interview', in: J.F. Gubrium en J.A. Holstein (red.), *Handbook of Interview Research: context and method* (Thousand Oaks 2002) 121–140.

Specifieke aanpak: werken met vrijwilligersduo's en projectteam

Het werken met vrijwilligers en lokale erfgoedwerkers diende zich bij het gebruik van mondelinge geschiedenis aan als een haalbare en interessante meerwaarde voor dit project. Volgens Bleyen en Van Molle is het niet noodzakelijk om de gesprekken met ouderen aan professionals over te laten. Hun handreiking verkiest de term vertellers in plaats van getuigen of respondenten en bevestigt daarmee hun centrale rol in het gesprek en het belang van een open vraagstelling. De vertellers doen 'hun' verhaal. Tijdens het gesprek geven zij betekenis aan hun ervaringen en brengen zij er structuur in aan. De kunst bestaat erin om, althans tijdens het gesprek, de autoriteit bij de verteller te leggen als ervaringsdeskundige en regisseur van zijn levensverhaal. De verteller bepaalt op elk moment tijdens het gesprek in welke rol hij de luisteraar plaatst. Dat kan de rol van archivaris, onderzoeksrechter, therapeut of leerling zijn. Een open, onbevangen en empathische luisteraar kan vanuit die optiek zelfs een voordeel zijn.²⁵ Na de voltooiing van het gesprek verlegt de autoriteit zich wel naar de luisteraars. De volledige of gedeeltelijke transcriptie en de verwerking tot een levensverhaal zijn wel bijzonder tijdsintensief. De haalbaarheid is daarom wel een belangrijk aandachtspunt bij de gekozen aanpak. Ook de beoogde effecten moesten in het achterhoofd gehouden worden. Waartoe kan dit project zinvol zijn?

25 Bleyen en Van Molle, 22: 95–103.

Deze overwegingen leidden tot de keuze voor de inschakeling van vrijwilligers in de vorm van projectduo's. Voor het te woord staan van de vertellers werden vier duo's van vrijwilligers samengesteld. Elk duo bestond uit een zorgvrijwilliger en een erfgoedvrijwilliger. Zij verpersoonlijkten als het ware de brug tussen de zorgomgeving en de erfgoedomgeving. Zij werden tot co-creators van het project aangesteld, dit wil zeggen dat ze werden betrokken vanaf de fase van de projectformulering tot en met de afsluiting. Uit de intensieve samenwerking per duo leerden de vrijwilligers respect op te brengen voor elkaars engagement en competentie. De samenwerking was op die manier een individuele verrijking en versterkte de community van de vrijwilligers. Deze aanpak leidde ertoe dat kennis werd genomen van de gangbare methodieken van de mondelinge geschiedenis. De vrijwilligheid van interviewers of misschien beter toehoorders, de setting van één verteller en twee toehoorders, en de dubbele focus vroegen om een specifieke benaderingswijze. Van vrijwilligers kan niet verwacht worden dat ze even rigoureuze als professionals tewerk gaan. Zo gaven zij op de terugkoppelmomenten tijdens het traject zelf aan hoe ver ze zich wilden engageren op het vlak van het aantal levensverhalen, de voorbereiding per levensverhaal, transcriptie, enzovoort. Problematieken die bij het project

Met de vertrouwde familieleden erbij. © Cultureel erfgoed annuntiaten Heverlee – foto Danny Brison.

kwamen kijken, zoals bijvoorbeeld privacy, werden vanuit een dubbele invalshoek bekeken. Drie gesprekspartners zorgden voor een andersoortig gesprek dan het klassieke interview, maar dit kon leiden tot een rijkere en meer diepgaande uitwisseling.

De vrijwilligers werden niet aan hun lot overgelaten. Er werd projectbegeleiding voorzien door een projectteam met een begeleider vanuit het zorgcentrum, het erfgoedcentrum en de lerarenopleiding.²⁶ De animatrice kreeg een belangrijke rol in het project. Ze stond als vertrouwensfiguur in voor het contacteren van de ouderen en voor de selectie. Zij kende de bewoners en hun familie persoonlijk en was goed op de hoogte van hun mentale toestand. Na een formele uitnodiging via een brief waarin de bedoeling van het project werd uitgelegd, werden de potentiële kandidaten door haar persoonlijk aangesproken. Daarin werd de bedoeling verder toegelicht.

Acht bewoners verklaarden zich bereid mee te werken aan het project: één man en zeven vrouwen. De man was een priester; bij de vrouwelijke vertellers waren er één ex-religieuze, drie religieuzen en drie weduwen. De animatrice prikte samen met de verteller en duo's de data van de gesprekken, rekening houdend met het dagschema van het centrum; zij stond ook in voor het inbedden van de projecten in een bredere aanbod van herinneringsactiviteiten van het centrum, die alle bewoners de gelegenheid boden om herinneringen op te halen aan het leven van toen. De verantwoordelijke van het erfgoedcentrum stond in voor de ethische en archivalische aspecten van het project. Zij stelde het protocol van de vrijwilligers op en het formulier

26 Charlotte Van den Dries (WZC Annuntiaten Heverlee), Ria Christens (Cultureel Erfgoed AH) en Leen Alaerts (UCLL).

over de afspraken rond bewaring met de vertellers. Een bachelorstudent secundair onderwijs documenteerde het proces. In het kader van zijn bachelorproef onderzocht hij de toepasbaarheid van de werkwijze in het secundair onderwijs. Jacqueline Van Leeuwen van FARO bood zich aan om als vrijwilliger in het project te participeren.

‘In plaats van schriftelijke bronnen te raadplegen, zou ik nu zelf mondelinge geschiedenis genereren. Mijn ervaringen kon ik gebruiken in de onderwijspraktijk. Deze kans kon ik dus niet laten liggen.’

ARNE HUYGHEBAERT, BACHELOR SO UCLL

Het belang van een goede voorbereiding

Werken met vrijwilligers in duo vereist een goede voorbereiding en gelegenheid tot terugkoppeling en coaching. Tegelijk werd hen een verregaande participatieve rol gegeven.

Er werd bij het project ‘Het leven verteld’ een volledige dag uitgetrokken voor de algemene voorbereiding. De vrijwilligers keken bij wijze van initiatie in de methode naar de dvd: *Van horen zeggen: mondelinge geschiedenis in de praktijk*.²⁷ De hulp van het steunpunt FARO werd ingeroepen voor een theoretische introductie.²⁸

De mensen van het projectteam waren het er vrij snel over eens dat de gesprekken zouden gefilmd worden. Door te opteren voor een beeldopname zouden het decor, de sfeer en de toon van het gesprek bewaard blijven.²⁹ Het kon interessant materiaal opleveren om te werken in het onderwijs, op voorwaarde natuurlijk dat de verteller daartoe zijn toelating verleende.³⁰ De interviewers stemden ermee in om de gesprekken zelf te filmen op voorwaarde dat ze de gelegenheid kregen om de film- en audiotechnieken uit te proberen tijdens de vormingssessie, dat de verteller zich akkoord verklaarde en dat ze vooraf een *try-out* mochten doen met de bewoner, om na te gaan of het geen belemmering vormde.

De vrijwilligers beseften dat het project om meer ging dan een losse babbel. Toch vonden ze een strakke interviewstijl moeilijk kunnen. Ze wilden vooral luisteren en geen spervuur van vragen op de verteller afvuren. Ze waren meer geïnteresseerd in gewoontes en praktijken dan in feiten.³¹ Veeleer wilden ze fungeren als wegwijzers, die de vertellers konden helpen herinneren. Als duo's konden ze actief luisteren met een dubbel set voelsprietten. Wel spraken de vrijwilligers af dat ze als toehoorders van het levensverhaal van de vertellers vooral geïnteresseerd waren in vijf grote thema's: school/opleiding/beroep; oorlog; familie/gezinssituatie (als kind en als volwassene); kijk op het leven en religie; relaties. Rond deze thema's werd een combinatie aan historische en persoonlijke vragen opgesteld, maar dit louter als ruggensteun.³² De bedoeling was niet dat de interviewers ze met de vertellers systematisch zouden overlopen, maar dat ze tijdens het gesprek inspirerend zouden werken of konden helpen om structuur in het gesprek te brengen door middel van open vragen.

Was een algemene inhoudelijke voorbereiding op de gesprekken mogelijk? Het enige wat de vertellers gemeen hadden, was dat ze zijn geboren tussen 1915 en 1935. Ze maakten deel uit van de generatie die tijdens en na de

27 B. De Wever, B. Rzoska en C. Crol, *Van horen zeggen: mondelinge geschiedenis in de praktijk* (Brussel-Gent 2005).

28 B. De Nil, 'Levensverhalen: inleiding – praktisch/ethisch – juridisch/technisch/ link met digital storytelling'. Presentatie vormingssessie 11 december 2014.

29 Bleyen en Van Molle wezen er op dat deze aspecten van een gesprek bij een transcriptie verloren gaan indien er geen beeldopname bewaard is.

30 Bleyen en Van Molle laten zich in hun handleiding eerder voorzichtig uit met betrekking tot het filmen. Maar intussen lijkt het toch meer en meer de tendens te worden. Nico Wouters stelde vast dat intussen één op de drie oral history projecten in de voorbije jaar in België werkten met een filmopname.

31 Bleyen en Van Molle refereren naar het verschil dat in de psychoanalyse sedert de jaren tachtig tussen de narratieve en de historische waarheid wordt gemaakt; D. Spence, 'Narrative Truth and Historical Truth: Meaning and Interpretation', *Psychoanalysis*, (New York 1982).

32 A. Huyghebaert, *Het leven verteld: mondelinge geschiedenis in de klas*. Afstudeeronderzoek bachelor SO (UCLL 2014–2015) 19–21.

Het verhaal krijgt nog beter vorm als er gekoesterde voorwerpen worden bijgehaald, die kunnen bekeken en besproken worden. © Cultureel erfgoed annuntiaten Heverlee – foto Danny Brison.

Eerste Wereldoorlog werd geboren en die tijdens de Tweede Wereldoorlog jong was ergens in Vlaanderen. Dit was zowat het enige raakpunt. De vertellers hadden niet hetzelfde beroep beoefend, noch hetzelfde levensparcours afgelegd. Ze hadden de laatste jaren allemaal hun biotoop verlaten en zich gevestigd in het woon-zorgcentrum. De vormingsdag werd afgesloten met het tijdslijnspeel dat de projectvrijwilligers kon helpen om zich in te werken in het tijdperk van de vertellers. Ze kregen de opdracht om enkele niet-gedateerde afbeeldingen met mijlpalen uit de sociale geschiedenis en de geschiedenis van het dagelijks leven (bijvoorbeeld het begin van de ziekteverzekering, de koelkast, enzovoort) op een tijdlijn uit te zetten. Het opruimen van deze kapstukken uit de hedendaagse geschiedenis zou de projectmedewerkers helpen om tijdens het gesprek bepaalde uitspraken te contextualiseren. Elk persoonlijk verhaal zou tenslotte per definitie tegelijkertijd ook gaan over de Vlaamse samenleving en de Vlaamse (dominant katholieke) cultuur.³³

Gesprekken: beklijvende gebeurtenissen voor vertellers en interviewers

Al de gesprekken vonden plaats in de kamer van de verteller. Daar was hij of zij omringd door gekoesterde voorwerpen en foto's die het gesprek als vanzelf bij de verschillende episodes uit het leven brachten. Ook Bleyen en Van Molle wijzen op het mogelijke nuttige gebruik van persoonlijke objecten als relictten van een gekoesterd verleden en van foto's als 'geheugenvenster'.³⁴

'Het werd een heel persoonlijk gesprek, waarin stiltes vielen, maar ook veel gezegd werd. Een gesprek met een lach en een traan, dat ik nooit zal vergeten.'

JACQUELINE VAN LEEUWEN – FARO ERFGOEDVRIJWILLIGER

Hier was het soms toch wel een voordeel om zelf als toehoorder over enige levenservaring te beschikken. De jongste toehoorder in het team gaf aan het moeilijk te hebben om in te gaan op of door te vragen bij de betekenis-

33 Bleyen en Van Molle, 45; S. Schrage, 'What is Social in Oral History?' *International Journal of Oral History*, 4 (1983) 75–98.

34 Bleyen en Van Molle, 88.

geving die de vertelster, die de leeftijd van zijn oma had, hem gaf. Maar allen gaven aan dat de gesprekken indruk op hen hadden gemaakt en hen niet direct hadden losgelaten.

‘Leven is liefdevol geven.’

ANNA BECK-DE BENT VERTELSTER

Een ethisch protocol werd ondertekend door de vrijwilligers, waarin ze onder andere verklaarden dat ze discreet zouden omgaan met vertrouwelijke informatie die ze in het kader van de gesprekken hadden vernomen. Het protocol werd samengesteld aan de hand van de vier richtlijnen van Robert Atkinson. Ten eerste: de verhalenverteller komt op de eerste plaats. Wanneer er keuzes moeten gemaakt worden, dan is het de verantwoordelijkheid van de interviewer om de belangen, rechten en privacy van de persoon die zijn of haar verhaal vertelt in overweging te nemen boven die van iemand anders. Ten tweede: bewaak de rechten van de verhalenverteller. Het is de verantwoordelijkheid van de interviewer om er voor te zorgen dat de rechten, belangen en gevoeligheden van de verhalenverteller worden bewaakt. Zo overleed een van de vertellers tussen het afnemen van het interview en het nalezen van de tekst en de creatieve verwerking. Er werd toch beslist tot de verwerking van het interview tot een levensverhaal, maar daarbij werd uiterst omzichtig omgesprongen, in de wetenschap dat het levensverhaal nu het statuut van een nagedachtenis voor de familie kreeg. Onduidelijke passages werden weggelaten in plaats van er een ‘eigen’ en niet-geverifieerde interpretatie aan te geven, hetzelfde voor eventuele gevoelige passages. Ten derde: maak uw doelstelling zeer duidelijk. De doelstellingen, doeleinden en de agenda van de interviewer moeten van bij de aanvang volledig duidelijk zijn. De verhalenverteller heeft het recht te weten wat u van plan bent met het interview. Als doelstellingen tijdens het proces veranderen moet u hen daarvan op de hoogte stellen. Ten vierde: verhalenvertellers hebben recht op anonimiteit, indien zij dat wensen. De verhalenverteller kan beslissen of zijn of haar naam meegenomen wordt in het verhaal, of het wordt opgenomen in het archief en of het wordt gepubliceerd. Beter een anoniem levensverhaal dan geen levensverhaal. In dat geval moet met de verteller worden afgesproken wat er met de filmopname moet gebeuren. In dit project gaf geen enkele verteller te kennen dat hij of zij anoniem wenste te blijven.

De overeenkomst tussen verteller en interviewer kon mondeling of schriftelijk zijn. De verteller moest weten dat zijn medewerking vrijwillig is en dat zij of hij mag weigeren op bepaalde vragen te antwoorden en op elk moment het interview mag beëindigen.³⁵ Een schriftelijke overeenkomst regelt de rechten van de getuige en de plichten van de interviewer, en legt het toekomstig gebruik van het interview vast. De privacy van de verteller primeert.³⁶

Transcriptie en levensverhalen: versteende en weer tot leven gebrachte gesprekken

De verwerking van de gesprekken gebeurde in twee stappen: het letterlijk uitschrijven van het gesprek (‘de transcriptie’) en de verwerking tot een ‘levensverhaal’. Beide stappen waren heel belangrijk. De transcriptie is in feite een vertaling van het gesprek. De gesproken tekst wordt omgezet naar

35 A. Huyghebaert, *Het leven verteld. Mondelinge geschiedenis in de klas* (afstudeeronderzoek bachelor secundair onderwijs UCLL 2014–2015) 23; gebaseerd op R.G. Atkinson, *The life story interview* (Sage 1998).

36 Bij het Holocaustproject werd voor dit aspect bijzondere aandacht besteed omdat al tijdens het project gebleken was dat zowel media (Humo) als diverse websites (digitale geletterdheid, herinneringseducatie) geïnteresseerd waren in de verhalen en het beeld- en filmmateriaal dat ze hadden opgeleverd.

een ander medium. Ze is bij voorkeur zo volledig en onbewerkt mogelijk omdat ze tot doel heeft zo accuraat mogelijk alle betekenissen die de verteller heeft willen meegeven vast te leggen, wat betekent dat er zo weinig mogelijk tekstbewerking mag aan gebeuren. Alle toevoegingen van de interviewer worden tussen haakjes geplaatst. Het was niet gemakkelijk voor de vrijwilligers om deze stap in het verwerkingsproces rigoureuus door te voeren.

In de tweede stap, de verwerking tot een levensverhaal, werd rekening gehouden met wat er werd verteld en hoe het werd verteld.³⁷ De interviewers zochten het standpunt van de *insider* op met betrekking tot het geleefde leven. Wat was de bedoeling van de verteller met zijn levensverhaal: een boodschap meegeven aan de toehoorders (een geestelijk testament, levensles), zichzelf verdedigen of een onrecht aanklagen (een pleidooi), zijn leven en ervaringen bewaren voor de toekomst (memoires), de schoonheid/wreedheid/uniciteit van zijn leven herbeleven en evoceren (roman, gedicht)? Of een combinatie van die intenties? Het vergde veel finesse om daar in te treden. Bleyen en Van Molle beschreven de twee fases van verwerking als het verstenen en weer tot leven brengen van getuigenissen.

37 Bleyen en Van Molle, 121; D. Spence, *Narrative Truth and Historical Truth: Meaning and Interpretation in Psychoanalysis* (New York 1982).

Globaal ontstond het inzicht dat narratieve zorg en erfgoedzorg te verzoenen zijn, als mondelinge geschiedenis als methode wordt ingezet

Het levensverhaal dat de interviewers uitwerken is valide, in de mate dat het 'betrouwbaar' is en 'geloofwaardig' overkomt, eerder dan dat het 'waar' moet of kan zijn. Er moeten eerder verbanden gelegd worden dan dat er beoordeeld moet worden. Twee controle-instrumenten die daarbij kunnen aangewend worden zijn: bevestiging en overtuiging. Wordt het verhaal in een opvolggesprek bevestigd door de verteller? Herkent hij of zij er zich in? Is het levensverhaal aannemelijk en overtuigend voor buitenstaanders? De interviewers lieten hun levensverhaal nalezen door de verhalenvertellers. De reacties waren zeer uiteenlopend: van een integrale goedkeuring tot een minutieus corrigeren. Aan het einde van de rit lagen naast de uitgeschreven en in het archief bewaarde gesprekken, acht zeer verschillende levensverhalen voor: in de vorm van een poëziebundel, memoires, een dubbelverhaal, een juwelenkist met levenslessen, een bloemlezing, enzovoort. Kortom, het project 'Het leven verteld' werd een boeiend avontuur voor alle betrokkenen. Als praktijkonderzoek leverde het interessante inzichten op met betrekking tot de gevolgde werkwijze en de eventuele toepasbaarheid in de ouderenzorg en in andere zorgterreinen. Globaal ontstond het inzicht dat narratieve zorg en erfgoedzorg te verzoenen zijn, als mondelinge geschiedenis als methode wordt ingezet.

Besluit

Levensverhalen zijn een waardevolle historische bron die wordt gegenereerd en die mits de toestemming van de verteller integraal kan worden bewaard. Het levensverhaal dat er uit wordt afgeleid, is zowel uit het oogpunt van erfgoed als van zorg een grote meerwaarde. Er kan niet echt van een kloof gesproken worden, hoogstens van een spanningsboog tussen de persoonlijke en de onderzoekrelevantie van het levensverhaal.

In elk geval zitten hier voor erfgoedwerkers mogelijkheden om hun werking uit te breiden naar de ouderenzorg toe. Ook voor heemkundigen zit hier potentieel in: via de getuigenissen kan een deel van de lokale geschiedenis ge(her)schreven worden of kan een nieuwe benadering worden gezocht.

Of het nu jongeren zijn in het kader van een onderwijsopdracht, of gepensioneerde vrijwilligers in het kader van een heemkundige kring, ze zijn onmisbaar om deze lokaal maar op grote schaal verborgen rijkdom aan erfgoed met zorg en empathie aan te boren. Het blootgeven van vertrouwelijke informatie is hot, de onthulling van geheimen is in. Onder het Facebook- en Twitteroppervlak van persoonlijke ontboezemingen stromen rijke levensverhalen of -geschiedenissen.

Beredeneerde bibliografie

Wie zich theoretisch wil verdiepen in de narratieve ouderenzorg en zijn voorlopers moet teruggaan tot de jaren 1960 voor de eerste geriatrische publicaties in verband met *life-review* van Neil Butler, 'The life review. An interpretation of reminiscence in the aged', *Psychiatry*, 26 (1963) 65–76. Een goed en volledig overzicht van de benadering werd niet gevonden. S. Bluck en L.J. Levine, 'Reminiscence as autobiographical memory: a catalyst for reminiscence theory development', *Aging and Society*, 18 (1998) 185–208 geven wel een mooi overzicht van de theoretische ontwikkelingen in verband met de werking van het autobiografische geheugen en de reminiscentie.

Voor de evolutie van mondelinge geschiedenis als methode zijn er in eigen land enkele interessante en onmisbare publicaties, met L. Van Molle en J. Bleyen, *Wat is mondelinge geschiedenis?* (Leuven 2012) voorop. Ook het artikel van M. Beyen in *Arduin* is zeer leeswaardig. Voor het levensverhaal als subdiscipline zijn de publicaties van R. Atkinson, met bijvoorbeeld 'The Life Story Interview', in: J.F. Gubrium en J.A. Holstein (red.), *Handbook of Interview Research: context and method* (Thousand Oaks 2002) 121–140 zeer inspirerend.

De erfgoedwerkers die aan de slag willen met een levensverhalenproject kunnen gebruik maken van een aantal interessante tools. W. Huizing en T. Tromp, *Mijn leven in kaart: met ouderen in gesprek over hun levensverhaal* (Houten 2005/2013) is een goed gemaakt spel voor ouderen met weinig tot geen geheugenproblemen.

Er bestaan tools voor het werken met mensen met dementie en speciaal ontwikkelde reminiscentiekooffers (KADOC). Er werd in 2016 een overzicht gemaakt van het aanbod in het boek van Bart De Nil en Herlinde Dely, *Erfgoed en dementie*. Het werd in het kader van dit project niet uitgetoetst.

De dvd van B. De Wever, B. Rzoska en C. Crol, *Van horen zeggen: mondelinge geschiedenis in de praktijk* (Brussel-Gent 2005) is intussen al een beetje gedateerd, maar biedt nog altijd een goede introductie op de methode van de mondelinge geschiedenis. Vrijwilligers kunnen zelf een persoonlijke tijdslijn maken aan de hand van websites zoals bijvoorbeeld timerime.com. Belangrijk is wel dat ze daarbij de toegankelijkheid limiteren. Het verslag van het project 'Het leven verteld' kan tenslotte geraadpleegd worden op de website www.cultureelerfgoedannuntiatenheverlee.be.

Biografie

Ria Christens (°1963) is master Geschiedenis (KU Leuven). Zij is archivaris en erfgoedbeheerder bij vzw Cultureel erfgoed annuntiaten Heverlee. Zij bejijvert met een enthousiaste equipe de integrale benadering van roerend en onroerend erfgoed, betreft de erfgoedgemeenschap rechtstreeks bij de werking en zoekt via partnerschappen en nieuwe methodieken samenwerking buiten de erfgoedsector. Daarnaast is zij auteur van meerdere historische publicaties in het domein van onderwijs en opvang, gender en religie.

Zorg voor papieren erfgoed

Visie en praktijk inzake behoud en beheer in erfgoedbibliotheken

Ludo Vandamme

Wie schrijft, die blijft. Deze gemeenplaats wordt gemakkelijk in de mond genomen, maar hij gaat niet steeds op. Papieren erfgoed kan immers enkel door weloverwogen zorg van generatie op generatie worden doorgegeven. Deze zorg om erfgoed verantwoord te bewaren is, naast verzamelen, ontsluiten en onderzoeken, een basisfunctie of kerntaak van culturele erfgoedinstellingen. In dit artikel staat de zorg voor boekenerfgoed centraal. Dat wil zeggen dat de aandacht niet zozeer uitgaat naar algemene principes die bij het behoud en beheer van cultureel erfgoed aan de orde zijn.¹ Vanuit de specificiteit van boekenerfgoed wordt daarentegen gefocust op wat er de laatste jaren in deze sector aan onderzoek, visieontwikkeling en vernieuwende acties op het veld gebeurt. Geput wordt uit het beleid van één specifieke erfgoedinstelling, de Openbare Bibliotheek Brugge, en dit binnen een Vlaamse context, die wordt aangereikt door de werking van de in 2008 opgerichte Vlaamse Erfgoedbibliotheek.² Deze netwerkorganisatie van zes erfgoedbibliotheken in Vlaanderen ondersteunt de werking van erfgoedbibliotheken in Vlaanderen en Brussel, en streeft naar meer zichtbaarheid en professionalisering van deze sector.

De wet van de remmende achterstand

De noden inzake behoud en beheer, ontsluiting en digitalisering die bij erfgoedbibliotheken in Vlaanderen leven, werden in 2012 genuanceerd in kaart gebracht. Toen bevroeg een onderzoeksteam van de Universiteit Antwerpen in opdracht van de Vlaamse Erfgoedbibliotheek 25 bibliotheken in Vlaanderen en Brussel. Deze steekproef geldt als representatief voor de totaliteit en de diversiteit van het landschap (in totaal 173 instellingen). De resultaten waren niet zo fraai, wat weerspiegeld wordt in de titel van het rapport, *De wet van de remmende achterstand*.³ Het onderzoek legde de vinger op de kloof tussen enkele erfgoedbibliotheken die professioneel en planmatig werken vanuit aparte budgetten en een grote meerderheid die daar niet aan toe komt. 'De ontwikkeling van de erfgoedbibliotheken verloopt in Vlaanderen volgens twee snelheden', luidt een algemene conclusie.⁴ De achterstand waarmee Vlaamse erfgoedbibliotheken kampen

1 *VerzekeDe Bewaring*, een initiatief van FARO, is een breed instrument voor preventieve conservering in de praktijk, met specifieke hoofdstukken over 'Papier' (Guy De Witte), 'Boeken en boekbanden' (Ann Peckstad), 'Leder en perkament' (Lieve Watteeuw) en 'Schimmels en insecten' (Leon Smets). Losbladig beschikbaar en in pdf-formaat op <http://www.faronet.be/verzekeerde-bewaring>.

2 De vzw Vlaamse Erfgoedbibliotheek wordt gevormd door een netwerk van zes erfgoedbibliotheken: een stadsbibliotheek (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen), twee openbare bibliotheken (de Openbare Bibliotheek Brugge en de Provinciale Bibliotheek Limburg in Hasselt) en drie universiteitsbibliotheken (Universiteit Antwerpen, Universiteit Gent, Katholieke Universiteit Leuven). Zie <http://www.vlaamse-erfgoedbibliotheek.be/>

3 S. Capiou e.a., *De wet van de remmende achterstand. Preservering, conservering, ontsluiting en digitalisering in Vlaamse erfgoedbibliotheken* (Antwerpen 2012) (*Armarij: publicaties voor erfgoedbibliotheken*, 3).

4 *Ibidem*, 139.

wordt, voor wat betreft preservering en conservering, toegespitst op vijf aandachtspunten.⁵ De meeste instellingen beschikken niet over een overzicht van de fysieke toestand van de collecties, en moeten het stellen zonder of met onvoldoende gekwalificeerd personeel. Het inroepen van experts inzake conservatie en restauratie botst op grenzen omdat de opleidingsstructuur in Vlaanderen tekortschiet en/of omdat budget voor het inroepen van deze expertise onvoldoende is. Ten slotte zijn de meeste gebouwen en magazijnen niet aangepast aan de hedendaagse normen voor bewaring en preservering.

Gebouw en depot

Gebouwen en magazijnen? Zorg voor papieren erfgoed begint inderdaad bij de bewaarplaats. Een goed uitgerust en droog gebouw lijkt evident, maar is het niet steeds. Erfgoedcollecties worden zelden bewaard in moderne of hedendaagse gebouwen die als bibliotheek of als archiefinstelling werden geconcipeerd. Oude tot zeer oude gebouwen maken de dienst uit.

Toch krijgen historische collecties, die in hun oorspronkelijke setting worden bewaard, hierdoor een extra betekenislaag. *In situ* bewaren moet bijgevolg steeds de eerste optie zijn bij het bewaren en beheren van bibliotheken. Collecties, losgekoppeld van hun authentieke *Sitz im Leben* en ondergebracht in grotere instellingen, missen hun context. Sprekende buitenlandse voorbeelden van historische collecties in hun oorspronkelijke setting zijn de kettingbibliotheek uit 1561 (de Librije) van de Sint-Walburgiskerk in Zutphen (Nederland), met 741 overwegend gedrukte werken⁶ en de privébibliotheek met 314 handschriften van Nicolaas van Cusa (Nicolaus Cusanus, 1401-1464) vandaag nog steeds bewaard in het in 1458 door Cusanus gestichte Sint-Nikolaus-Hospital in zijn geboortestad Bernkastel-Kues (Duitsland). De problematiek van *in situ* bewaren is vandaag heel erg aan de orde, vooral met betrekking tot religieuze bibliotheken. Geslaagde casussen verdienen alle aandacht. Zo gaf het zesde platform van erfgoedbibliotheken in 2015 ruimte aan twee voorbeelden waarbij het *in situ* verhaal mogelijk werd dankzij de inzet van vrijwilligers. Het gaat om de bibliotheek Carton van de Zusters van de Kindsheid van Maria 'ter Spermalie' binnen de vzw De Kade in Brugge, en de bibliotheek van de Sint-Bernardusabdij te Bornem.⁷

Veiligheid en klimatisering sluiten onmiddellijk aan op adequate huisvesting. Een calamiteitenplan is noodzakelijk. Een plan kan worden uitgewerkt tot een vuistdik draaiboek, maar met een lightversie komt men al heel ver. Vandaag blijft het nog steeds opboksen tegen een gevoel van 'dat overkomt ons nooit', ook al gaat er geen maand voorbij of berichten van brand en waterschade in archieven en bibliotheken halen het (vak)nieuws. Veel aandacht kregen onder meer de circa 20.000 boeken van de Gentse Universiteitsbibliotheek die in 2007 waterschade opliepen, een gevolg van een lek in de waterleiding op de zeventiende verdieping van de boekentoren.

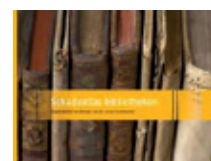
Schaderegistratie

Na het gebouw komen de collecties in beeld. Planning en acties die zich naar collecties richten, gaan uit van een genuanceerd inzicht in de fysieke paraatheid van deze verzamelingen. Ook dit lijkt evident, maar 'De wet van de remmende achterstand' toont aan dat dit inzicht, gebaseerd op een verantwoorde schaderegistratie, in 2012 bijna nergens in Vlaanderen aanwezig was. Schaderegistratie op collectieniveau kan dat inzicht leveren. Daartoe was er nood aan een registratiemethode en een shadeatlas. Voor het ontwikkelen van een methode keek de Vlaamse Erfgoedbibliotheek over

5 Preservering (of passieve conservering), conservering en restauratie betreffen acties die er respectievelijk op gericht zijn schade te voorkomen, te stabiliseren of te herstellen. Ook een andere terminologie is mogelijk: preventieve conservering (preservering en conservering) versus curatieve conservering (restauratie).

6 <http://www.librije-zutphen.nl/> De catalogus van deze collectie: J. en A. Renting-Kuijpers, *Catalogus Librije Zutphen. De kettingbibliotheek van de Walburgiskerk* (Groningen 2008). Over de conservatie en restauratie van de collectie: W.J.Th. Smit, *Van verstellingen tot restauratie. De zorg voor de boeken van de Librije van Zutphen vanaf het midden van de negentiende eeuw* (Zutphen 2005).

7 <http://www.vlaamse-erfgoedbibliotheek.be/agenda/2015/11/3514-overlegplatform-voor-erfgoedbibliotheken-6>

Schadeatlas bibliotheken: hulpmiddel bij het uitvoeren van een schade-inventarisatie (Antwerpen 2014). © Vlaamse Erfgoedbibliotheek, Antwerpen

Schimmels zijn vaak onzichtbaar en een sluipend gif in archieven en bibliotheken. Door het nemen van eenvoudige schimmelmonsters kan worden nagegaan of schimmels al dan niet actief zijn. © Martine Eeckhout, Brugge

het muurtje, naar de *Universal Procedure for Archive Assessment* ontwikkeld door het Nationaal Archief van Nederland. Dit leverde UPLA op, de *Universal Procedure for Library Assessment*, een statistisch model voor het uitvoeren van schadeonderzoek van bibliotheekcollecties.

UPLA is slechts zinvol wanneer een objectiverende beschrijving van schadebeelden ter beschikking staat. Met de *Schadeatlas bibliotheken*, die parallel aan de UPLA-methode werd ontwikkeld, ligt nu een instrument op tafel dat deze nood opvult.⁸ Zoals de titel zegt, laat de schadeatlas toe om schadebeelden te herkennen. Daartoe werd een classificatie opgesteld en werden de schadebeelden genuanceerd en helder omschreven en met fotomateriaal gedocumenteerd. Gebruiksvriendelijkheid en professionaliteit gaan hier hand in hand.

Bij de classificatie wordt uitgegaan van de natuurlijke beweging bij het raadplegen van een boek: eerst de boekband, vervolgens de boekconstructie, tenslotte het boekblok. Deze drie rubrieken leveren twintig mogelijke schadebeelden op, van een slechte conditie van de bandbekleding, over schade bij de bindingen tot verzuring van het boekblok. Een vierde rubriek, biologische schade, omvat nog twee aanvullende schadebeelden, schimmelschade en knaagdierenschade, die overal in het boek kunnen voorkomen (band, constructie, boekblok).

Het identificeren van schadebeelden is een eerste belangrijkste stap. De praktische inzetbaarheid van de schadeatlas wint aan belang door twee aanvullende parameters te objectiveren: de kwantiteit van de schade en de raadpleegbaarheid van het document. Kwantificeren gebeurt door aan te geven wanneer de schade 'matig' of 'ernstig' is. Zo wordt bij het schadebeeld

UPLA (*Universal Procedure for Library Assessment*) is een statistisch model voor het uitvoeren van schadeonderzoek van bibliotheekcollecties. De methode staat of valt bij het zorgvuldig uitzetten van een steekproef. Hier tijdens de UPLA-opleiding voor restauratoren in Openbare Bibliotheek Brugge, 2015. © Marijn de Valk, Middelburg (Nederland)

8 M. de Valk (tekst); S. Capiou e.a. (red.), *Schadeatlas bibliotheken. Hulpmiddel bij het uitvoeren van een schade-inventarisatie* (Antwerpen 2014).

a

b

d

De schadeatlas bibliotheken laat via fotografisch vastgelegde schadebeelden toe om op eenduidige manier schade te registreren. Hier: (a) oude herstellingen (met synthetische lijm), (b) mechanische verkleving door de instag van een kogel, (c) boeken aangetast door een vergevorderde schimmelgroei, (d) papieren bandjes waarvan de rug loskomt. © Marijn de Valk, Middelburg (Nederland)

c

‘ontbrekende delen bij boekbanden’ over matig gesproken wanneer onder meer de bekleding, kapitalen en andere delen gedeeltelijk zijn verdwenen. Boeken waarbij de rugbekleding, een of beide platten of zelfs de volledige band verdwenen zijn, krijgen uiteraard het etiket ‘ernstig’ opgespeld.

Op het eerste gezicht lijken de aanduidingen ‘matig’ of ‘ernstig’ meteen aan te geven of een boek verder raadpleegbaar is. Met raadpleegbaarheid wordt bedoeld dat een eenvoudig hanteren van het boek geen oorzaak is van nieuwe of verergerde schade. In de praktijk is er evenwel meestal geen oorzakelijk verband tussen kwantiteit van de schade en raadpleegbaarheid van het boek. Zo toont een boekblok met ernstige mechanische verkleving als gevolg van een kogelinslag, een ernstige schade. Toch kan dit boek probleemloos worden geraadpleegd zonder dat het risico loopt om verder beschadigd te worden.

De *Schadeatlas bibliotheken* is een instrument dat op vele niveaus inzetbaar is, van het benoemen van schades bij individuele objecten tot collectiebrede schaderegistratie. Voor deze laatste doelstelling stelde de Vlaamse Erfgoedbibliotheek een ploeg van deskundige restauratoren samen die een schaderegistratie in bibliotheken kunnen coördineren, in samenwerking met plaatselijke medewerkers.

Eerstelijnsconservering

De bevindingen die UPLA oplevert kunnen worden verfijnd door schaderegistratie op objectniveau. Aansluitend kunnen deze schades worden geremedieerd door eerstelijnsconservering. Lange tijd richtte behoud en

UPLA (*Universal Procedure for Library Assessment*) werkt op basis van een statistisch uitgezette steekproef. Deze steekproef levert een cluster documenten op waarvan de schade zorgvuldig wordt geregistreerd. Hier tijdens de UPLA-opleiding voor restauratoren in Openbare Bibliotheek Brugge, 2015. © Marijn de Valk, Middelburg (Nederland)

beheer zich op conserverende maatregelen op collectieniveau, het aanmaken van conservatiedozen en het restaureren van topstukken, zeg maar het spreekwoordelijke topje van de ijsberg, hoogstens vijf procent. Dat hield in dat het leeuwendeel van de individuele objecten binnen collecties niet het voorwerp uitmaakten van specifieke zorg. Naar de schade bij 95 procent van boekencollecties veroorzaakt door manipulatie, minder goede bewaaromstandigheden en natuurlijke verouderingsprocessen, werd bijgevolg nauwelijks omgekeken.

Met boeken-EHBO werd vanaf 2012 in de Openbare Bibliotheek Brugge een praktijk op de rails gezet die tegemoet komt aan de wens naar schade-registratie en eerstelijnsconservering en -restauratie van boeken zonder topstukkenstatus. Concreet houdt boeken-EHBO in dat elk individueel boek het voorwerp uitmaakt van een aantal opeenvolgende handelingen: schaderegistratie, droogreiniging, het voeden van de (leren) boekband, en

Boeken-EHBO richt zich op eerstelijnsconservering en laat toe om vrijwilligers en studenten bij conservering te betrekken (Brugge, Openbare Bibliotheek, 2012). © Marijn de Valk, Middelburg (Nederland)

kleine reparaties. Droogreinigen is een basisbehandeling gericht op het verwijderen van oppervlaktevuil met behulp van onder meer een doek, borstel, gom of gumpoeder. Het voeden van leren boekbanden gebeurt door het manueel aanbrengen van een dressing. Uitgangspunt is dat elk boek niet meer dan een half uur aandacht krijgt. Boeken die meer tijd vragen, worden verpakt in zuurvrij karton en worden op een lijst geplaatst van boeken die aanspraak maken op een specifieke behandeling.⁹

9 M. de Valk en L. Vandamme, 'Boeken-EHBO in de praktijk. Eerstelijnsconservering van erfgoedcollecties in de Openbare Bibliotheek Brugge', *Meta*, 88 (2012) 8, 8–13.

Droogreinigen is een basisbehandeling gericht op het verwijderen van oppervlaktevuil met behulp van onder meer een doek, borstel, gom of gumpoeder

Twee ontwikkelingen maakten boeken-EHBO mogelijk. Een algemene voorwaarde is de opmars, vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw, van nieuwe methoden en materialen zoals Japans papier en *tyvek*, die verder nog ter sprake komen. De inzet van vrijwilligers is de tweede voorwaarde, en die kreeg in Brugge een heel specifieke invulling. In 2008 werd in Brugge immers Cores boven de doopvont gehouden. Cores staat voor *Competentieplatform voor de conservatie en restauratie van boeken en archief*, en is een samenwerking tussen een opleidingspartner (Syntra West) en Brugse erfgoedpartners (Erfgoedcel, archiefinstellingen, Openbare Bibliotheek). De belangrijkste doelstelling is de opleiding van restauratievakmannen en -vrouwen met een bijzondere expertise voor eerstelijnsconservering. Boeken-EHBO heeft er een plaats verworven in het curriculum van de opleiding.

Tot nu toe zette de Openbare Bibliotheek Brugge twee trajecten boeken-EHBO op, in 2012 en in 2016. Telkens participeerden de studenten van de Cores-opleiding. Hun inbreng werd verder aangevuld met medewerkers van de bibliotheek, Cores-afgestudeerden, en individuele vrijwilligers met een groot hart voor behoud en beheer van boekenerfgoed. Enige voorkennis is wenselijk, maar steeds zal de vooropleiding van de deelnemers aan een EHBO-campagne wisselend zijn. Dit vraagt een bijzondere aandacht van de coördinator(en), steeds gediplomeerde restauratoren. In de Brugse casus gaat het om Marijn de Valk uit Middelburg, die aan de wieg staat van deze werkvorm, en Martine Eeckhout uit Brugge, tevens docent boek- en papierrestauratie van Cores.

Boeken-EHBO wordt opgezet vanuit een interessante kosten-batenanalyse. Niettemin blijft een breed budget noodzakelijk: als het honorarium van de coördinatoren en ander onkosten verrekend zijn, loopt de kost van eerstelijnsconservering op tot 10 à 15 euro per boek. Objectieve cijfers zeggen uiteraard niet alles. Het is van belang om boeken-EHBO van meet af aan ook als een participatie- en een communicatieproject te benaderen. Zo leent boeken-EHBO zich uitstekend tot het opzetten van een demonstratie voor een groot publiek tijdens Erfgoeddag.

Massaconservering

Boeken-EHBO houdt het evenwicht tussen conservering op collectieniveau en op objectniveau. Voor sommige collectieonderdelen valt de kostenbatenanalyse van EHBO negatief uit. Het gaat hier om grote boekenverzamelingen uit de (tweede helft van) de negentiende eeuw en vooral om historische krantencollecties. De broosheid van de drager, de destructieve kracht van verzuring en de intense bevraging van deze documenten brachten bibliotheken er in een vroeg stadium toe om kranten op een andere drager over te brengen, aanvankelijk op microfilm, vervolgens via digitale opslag. Hoe langer hoe meer kranten zijn nu via databanken digitaal in de huiskamer raadpleegbaar waarbij OCR (*optical character recognition* of optische tekenherkenning) en andere tools voor een nooit eerder gezien gebruikerscomfort zorgen. De gebruiker staat ook centraal bij de aandacht die bij digitaliseren uitgaat naar een authentieke *look and feel* van de digitale kopie. Een negentiende-eeuwse krant is bijgevolg een object dat nauwelijks nog van het magazijn naar de leeszaal wordt gebracht.

Dit neemt niet weg dat endogene schade, vooral verzuring, maar ook *foxing* (spikkelvormige bruine vlekken die meestal verspreid over een blad papier voorkomen) en inktvraat, zich verder doorzet en grote verzamelingen in hun fysiek voortbestaan bedreigt.¹⁰ De nood aan operationele programma's om historische kranten en verwante collecties te redden is groot en weinig spelers in de conserveringswereld hebben voldoende capaciteit en expertise om betaalbare oplossingen aan te bieden. Een Nederlands bedrijf (Hoogduin

10 Endogene schade zoals verzuring komt voort vanuit het document zelf, onafhankelijk van externe factoren.

Rafelige randen en verzuurd papier. Het conserveren van kranten uit de negentiende eeuw is een van de grote uitdagingen voor erfgoedbibliotheken. © Marijn de Valk, Middelburg (Nederland)

in Delft) komt nu erfgoedbibliotheken tegemoet met een programma dat uitgaat van een geïntegreerde behandeling. Deze behandeling bestaat uit drie componenten: het herstellen van grote scheuren in het papier (manueel), het aanvezelen van rafelige randen en andere papierschade op een aanvezelstraat, en het ontzuren. Aanvezelen is het machinaal aanvullen van beschadigd papier met behulp van papierpulp. Ontzuren gebeurt via het *bookkeeper*-proces waarbij losse bladen in een vloeistof met heel fijne deeltjes magnesiumoxide worden ondergedompeld. De magnesiumoxide neutraliseert de verzuring en kan desgewenst zelfs voor een alkalische reserve zorgen. Deze reserve laat toe om verzuring in de nabije toekomst het hoofd te bieden.

De voorbije jaren werkten de zes partnerbibliotheken van de Vlaamse Erfgoedbibliotheek collectiebeleidsplannen uit en dit proces wordt verder uitgedragen binnen de brede sector

De digitale beschikbaarheid en de grote inspanningen om origineel erfgoed te bewaren brengt ons middenin de problematiek van collectiebeleid. In welke mate kunnen er in Vlaanderen afspraken worden gemaakt om sommige titels in de toekomst op één origineel exemplaar te bewaren? De voorbije jaren werkten de zes partnerbibliotheken van de Vlaamse Erfgoedbibliotheek collectiebeleidsplannen uit en dit proces wordt verder uitgedragen binnen de brede sector.¹¹ Collectiebeleidsplannen focussen onder meer op zwaartepunten binnen bewaarinstellingen en moeten in de nabije toekomst toelaten om ook voor erfgoed collectieafspraken en collectiemobiliteit bespreekbaar te maken.

Quarantaine

Een sleutel voor een efficiënt beleid inzake behoud en beheer is het opzetten van quarantainemaatregelen. Uitgangspunt is dat het strikt opvolgen en monitoren van gebouwen, collecties en het omgaan met collecties niet steeds voldoende is. Bibliotheek en buitenwereld spelen op een complexe manier op elkaar in, het meest concreet door nieuwe aanwinsten die een plaats krijgen in de collecties en door bruiklenen die na langere tijd opnieuw de bibliotheek binnenkomen. Quarantaine houdt in: het tijdelijk afzonderen van boeken die van buiten naar binnen komen en vervolgens het periodiek behandelen van deze boeken om ze als potentiële dragers van schimmels en andere organische infestatie uit te schakelen. De Openbare Bibliotheek opteert daartoe voor *Controlled Atmosphere Technology* (CAT).¹²

Controlled Atmosphere Technology gaat uit van het hermetisch afsluiten van boeken binnen een *bubble* die zuurstofarm (0,2 procent) wordt gemaakt en dit voor een periode van circa vier weken. Om al die tijd de klimaatcondities binnenin de *bubble* intact te houden wordt de zuurstof

- 11 B. De Nil, J. Vanhoutte en J. Walterus, *Naar een collectiebeleidsplan in 6 stappen. Een leidraad voor bibliotheek en archief* (Brussel 2016).

Dode houtwormen na een CAT-behandeling, diep verborgen in een laatmiddeleeuws manuscript. Opname aan de hand van een microscoop.
© Martine Eeckhout, Brugge

- 12 L. Vandamme, 'Controlled Atmosphere Technology voor de historische boekencollectie van de Openbare Bibliotheek Brugge', *Bibliotheek- & Archiefgids*, 75 (1999) 151–157.

Controlled Atmosphere Technology. In een *bubble* vol boeken wordt zuurstof vervangen door een inert gas. Na ongeveer een maand is alle organisch leven afgestorven. © Openbare Bibliotheek Brugge

vervangen door een inert gas, meestal stikstof. Het verblijf gedurende een maand in een zuurstofarme omgeving staat garant voor het afsterven van alle vormen van organisch leven. Deze techniek werd in 1999 voor de eerste maal geïntroduceerd in de Openbare Bibliotheek, toen in de boekenkluis een ernstige infestatie van houtworm (*anobium punctatum*) werd aangetroffen. De boekenkluis is het extra beveiligde onderdeel van het boekenmagazijn waar de topcollecties zijn ondergebracht. Deze aantasting was zo wijd verspreid dat de volledige inhoud van de kluis werd behandeld en de ruimte werd ontsmet.

Het creëren van een gecontroleerde atmosfeer met een lage zuurstofconcentratie is niet de enige behandeling die ter beschikking staat om insecten, bacteriën en schimmels te lijf te gaan

Aansluitend op deze collectiebrede behandeling werd een quarantaine-beleid ingesteld. Dat wil zeggen dat alle nieuwe aanwinsten en materialen die na bruikleen opnieuw de bibliotheek binnenkomen, in een afzonderlijke ruimte worden bewaard. Een keer per jaar gaan deze quarantaine-boeken in een *bubble* voor een CAT-behandeling. Na de behandeling krijgen ze (opnieuw) een plaats binnen de collecties.

Het creëren van een gecontroleerde atmosfeer met een lage zuurstofconcentratie is niet de enige behandeling die ter beschikking staat om insecten, bacteriën en schimmels te lijf te gaan. Een volwaardig alternatief is gammastraling, een hoogenergetische straling die eveneens voor grote volumes kan worden ingezet. Nieuw onderzoek maakt het mogelijk om de stralingsdosis te verlagen, maar een aantasting van de structuur van papier en andere dragers valt niet uit te sluiten.

Hoe langer hoe meer terughoudend

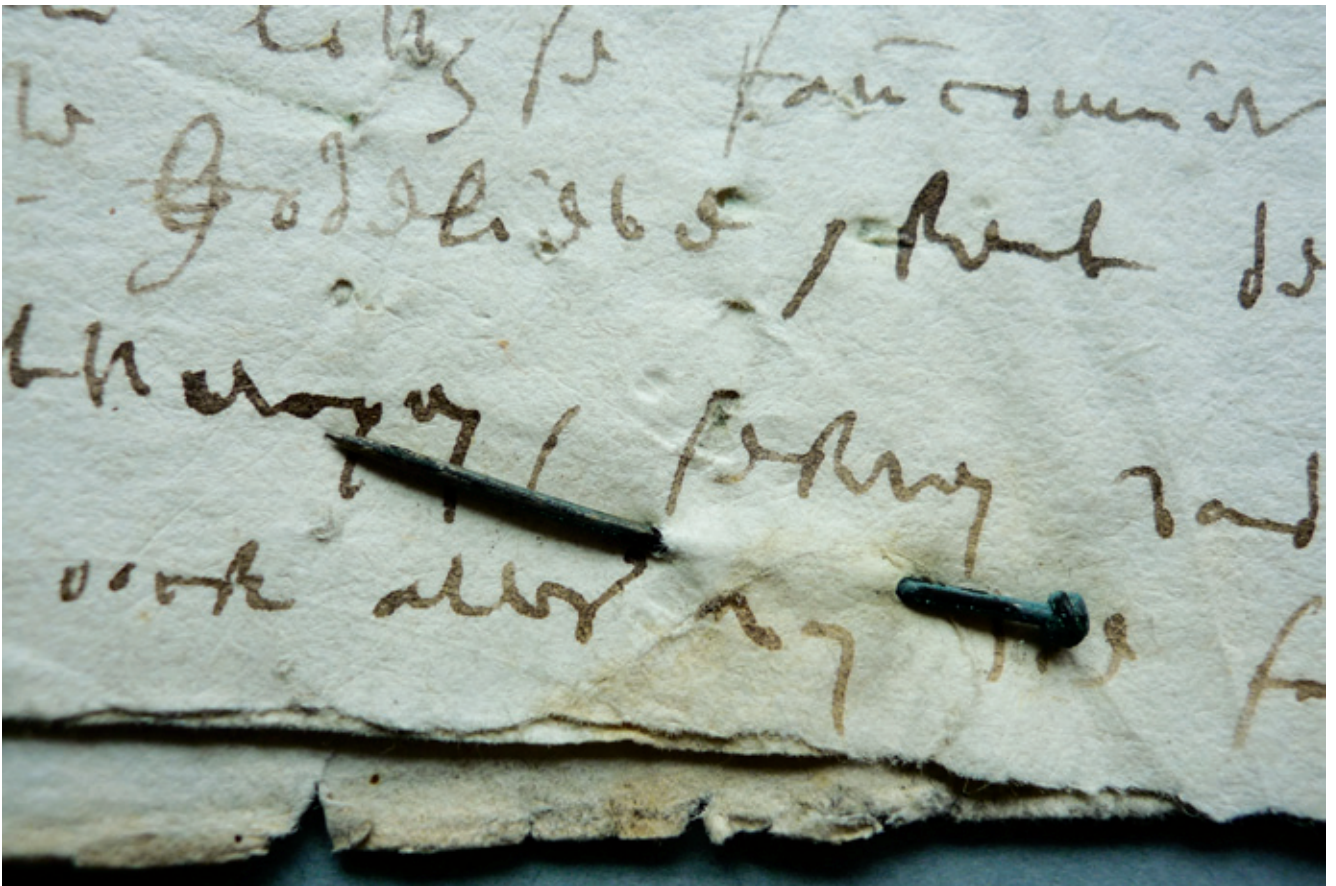
Preserveren, conserveren en restaureren worden vaak in één adem genoemd.¹³ Hoe deze drie-eenheid zich intern verhoudt, is echter steeds in beweging. Vandaag gaat naar preserveren en conserveren meer aandacht uit dan naar restauratie. Restauratie blijft bijzonder populair bij het grote publiek, maar komt – kort door de bocht – pas om de hoek kijken als preserveren en conserveren hebben gefaald.

13 Zie voetnoot 5.

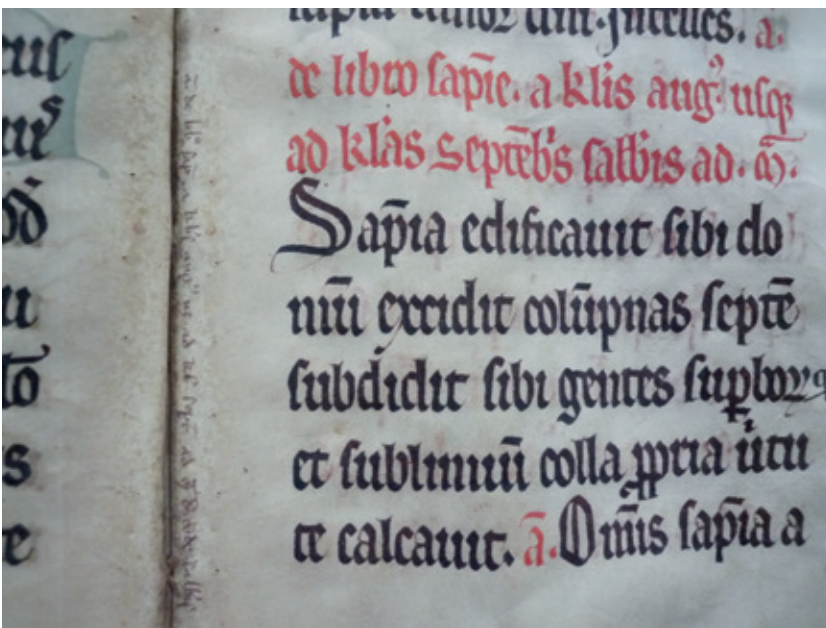
Less is more is een opvatting die door het brede veld wordt gedragen. Dat wil zeggen dat hoe langer hoe minder wordt ingegrepen op het document, ook al worden de deontologische regels gevolgd die voorschrijven dat elke stap reversibel moet zijn en de gebruikte materialen duurzaam en veilig. Restauratie wordt bijgevolg enkel overwogen wanneer het regulier raad-

Restauratie door Elke Van Herck (Antwerpen) van een middeleeuws handschrift (Brugge, Openbare Bibliotheek, ms. 91) met schade aan platten, bindingen en naaiing, onder meer vanwege een oude herstelling met synthetische lijm. De gebroken bindingen worden met vlastouw opnieuw opgebouwd. © Elke Van Herck, Antwerpen

Handgeschreven bladen met een speld samengevoegd in de zeventiende eeuw. Zo behouden of los van elkaar bewaren? © Martine Eeckhout, Brugge

Bij restauratie wordt hoe langer hoe meer terughoudend opgetreden. Kleine sporen vertellen vaak veel over hoe een manuscript tot stand kwam. Hier prikkingen en een uitgebreide representant (kleine tekst geschreven door de kopiist in functie van de rubricator, de schrijver van de teksten in rode inkt), diep in de kneep van een dertiende-eeuws liturgisch manuscript uit de cisterciënzerabdij Ter Doest in Lissewege (Brugge, Openbare Bibliotheek, ms. 307). © Martine Eeckhout, Brugge

Onderzoek en restauratie gaan hand in hand. Via spectroscopie wordt informatie verzameld over gebruikte pigmenten in de decoratie van een middeleeuws handschrift (Openbare Bibliotheek Brugge). © Universiteit Gent

plegen van het document verdere degradatie van het boek veroorzaakt. Maar ook deze grens is in beweging.

Conserveren en restaureren blijft mensenwerk, en slechts tot op een bepaalde hoogte te objectiveren. Dat bijgevolg niet alle neuzen steeds in eenzelfde richting staan, laat zich raden. Dit zorgt voor een interessante dynamiek tussen conserveringsdeskundigen en collectiebeheerders. Het gebruik van 'nieuwe' materialen en het voeden van droge leren banden zijn twee casussen die aanleiding geven tot een levendige gedachtenwisseling.

De restauratie-ethiek schrijft voor dat bij het ontbreken van originele materialen de vervangmaterialen van zeer goede kwaliteit en compatibel met het origineel moeten zijn, en geen afbreuk mogen doen aan het 'karakter' van het origineel. Maar wat met een aantal nieuwe materialen die de voorbije jaren een sterke opmars kenden binnen de restauratiewereld. Japans papier is zo'n nieuw materiaal dat in korte tijd algemeen aanvaard werd. Anders is het met *tyvek*, een synthetisch materiaal opgebouwd uit vezels van polyetheen, dat vaak wordt gebruikt voor het inbrengen van een scharnier in een boekconstructie. *Tyvek* roept weerstand op omdat het een 'boekvreemd' product is en omdat niet geweten is wat de lange termijn-effecten zijn.¹⁴

Lederen banden bij boeken die soms al meer dan een eeuw onaangeroerd op het rek staan, vragen om speciale aandacht. In projecten boeken-EHBO worden banden met leerconserveringsmiddelen behandeld. Leder is een lastig product en over de wisselende productiemethoden doorheen de tijd is niet alles bekend. Leerconservering gebeurt binnen boeken-EHBO bijgevolg steeds onder toezicht van een ervaren boekenrestaurator. Stemmen gaan op om ook hier passief toe te zien, met andere woorden om niets te doen. Dit standpunt wordt gevoed door de Koninklijke Bibliotheek Den Haag die in 2011 stelde dat ze, door het ontbreken van wetenschappelijk

14 Presentaties van Herre de Vries (Restauratie Nijhoff Asser, Amsterdam): 'Contemporary techniques used for parchment restoration' (Namen, Universiteitsbibliotheek, Pergamenum 21, 10 december 2015) en 'Ervaringen en reflectie bij het gebruik van nieuwe materialen bij de restauratie van (flexibele) perkamenten banden' (Brugge, Cores-symposium, 17 juni 2016).

onderzoek, haar in 1995 voorgeschreven richtlijnen voor het conserveren van onder meer lederen boekbanden niet langer kan aanbevelen.¹⁵ Dit alles maakt leerconservering vandaag tot een punt van levendige gedachteselsingen over de manier waarop we voor oude boeken moeten zorgen.

Opkomen voor de integriteit van het erfgoeddocument betekent ook ingaan tegen wetenschappelijke methodes waarmee academische onderzoekers erfgoed wensen te bevragen. Ramanspectroscopie laat toe pigmenten in handschriften en oude drukken te identificeren. De beperkingen van dit soort onderzoek kunnen worden opengebrouwen als minuscule pigmentdeeltjes worden afgezonderd en voor onderzoek beschikbaar gesteld. Vandaag maakt een vraag naar 'invasief' onderzoek evenwel geen kans meer. Deze evolutie waarin de zorg voor het document prioriteit geniet, is onlangs gesacraliseerd door een breed onderzoek uitgevoerd aan de Cambridge University en afgerond met de spraakmakende expo *Colour* in het Fitzwilliam Museum (30 juli – 30 december 2016).¹⁶

Opkomen voor de integriteit van het erfgoeddocument betekent ook ingaan tegen wetenschappelijke methodes waarmee academische onderzoekers erfgoed wensen te bevragen

Terughoudend en oplettend handelen spelen ook mee wanneer fragmenten in het geding zijn. Boekconstructies herbergen vaak fragmenten van gesloopte handschriften en oude drukken. Elk fragment laat zich benaderen als een individueel 'handschrift' of 'oude druk'.¹⁷ Het gaat om een bijzondere schat waaraan collectiebeheerders, restauratoren en onderzoekers in het verleden vaak niet konden weerstaan. Elke bibliotheek heeft wel een doos of een map met fragmenten, in het beste geval met verwijzing naar de herkomst. Vandaag geldt de deontologie die ook in de archeologie wordt gehanteerd: aan bodemarchief dat niet wordt bedreigd, wordt niet geraakt. En komen bij restauratie fragmenten vrij, dan blijven die op hun plaats. Verder dan fotografisch documenteren wordt niet gegaan.

De praktijk van elke dag: zorgvuldig plaatsen en manipuleren

Schaderegistratie, eerstelijnsconservering, quarantaine en andere grote projecten met betrekking tot de zorg voor boekenerfgoed staan niet los van de zorg van elke dag. Zo staat vast dat het manipuleren van documenten een van de grote oorzaken van schade blijft. Omdat het aanbieden van documenten op een andere drager niet steeds mogelijk is, staan een reeks maatregelen ter beschikking om deze schade zo veel mogelijk te voorkomen. Dit onder het motto 'beter voorkomen dan genezen'. Boekenrekken op maat die toelaten om grote formaten horizontaal te stapelen en op maat gemaakte en goed sluitende conservatiedozen in zuurvrij karton zijn cruciaal en kunnen stapsgewijs worden gerealiseerd. De ervaring leert dat

15 M. de Valk, 'Hoe conserveer ik leren boekbanden', *Meta*, 91 (2015) 8, 36: 'Terughoudendheid, oplettendheid en een bepaalde huiver bij de toepassing van producten is belangrijk bij de behandeling van historisch materiaal. Maar wie niets doet, leert ook niets. Het is belangrijk zorgvuldig en aandachtig te werken, goed te registreren welke boeken en collecties behandeld zijn met de producten uit de *Richtlijnen* en deze boeken in de toekomst regelmatig te screenen. Daarnaast is het opzetten van een referentiecollectie belangrijk'.

16 S. Panayotova, D. Jackson en P. Ricciardi, *Colour. The art and science of illuminated manuscripts* (Londen 2016). Het onderzoek werd afgetoetst op het congres 'Manuscripts in the making: art & science', een organisatie van het Fitzwilliam Museum in Cambridge, samen met meerdere partners, 8–10 december 2016.

17 Thomas Falmagne (Goethe-Universität, Frankfurt am Main) initieert projecten toegespitst op de studie van handschriftelijke fragmenten in bibliotheekcollecties (Echternach, Namen, Toulouse, enz.). Indrukwekkend is het lopende catalogiseringsproject voor Latijnse fragmenten in de Bayerische Staatsbibliothek in München: H. Hauke en W.-V. Ikas (enkel derde deel), *Katalog der lateinische Fragmente der Bayerischen Staatsbibliothek München* (Wiesbaden 1994, 2001, 2003), 3 vol.

Inktvaart komt voor bij gebruik van ijzergallusinkt. Het is een chemisch proces dat het papier aantast. Hier bij documenten uit de zeventiende-eeuwse genealogische verzameling van Jacob Antoon Kerchof in de Openbare Bibliotheek Brugge. © Martine Eeckhout, Brugge

gebruikers in de leeszaal een initiatie in het gebruik van leeskussens en boekensteunen best weten te waarderen. Het exposeren van boeken in vitrines gebeurt met een boekensteun (plexi, zuurvrij karton) op maat, aangepast aan de openliggende pagina en de hoogte van de vitrines. Een boekensteun kan bijgevolg zelden hergebruikt worden.

Een bijzonder aandachtspunt bij het manipuleren is de manier waarop wordt omgegaan met boeken tijdens het digitaliseren met een *bookscanner* of een digitale camera. Deze problematiek werd aangekaart door een onderzoek van onder meer Ilse Korthagen in de loop van 2016. Dit onderzoek beperkte zich tot handschriften en resulteerde in de redactie van een 'Checklist voor het digitaliseren van manuscripten'. Deze checklist is een hulpmiddel in de communicatie tussen de conservator(-restaurator) en de digitaliseerder. Het laat de conservator toe advies te verlenen over de specifieke constructie van elk document en de potentiële gevaren die ermee verbonden zijn.¹⁸

Een ander vorm van communicatie is deze tussen collectiebeheerder en restaurator. Boeken zijn geconcepieerd als gebruiksvoorwerpen. Bij restauratie is het van belang dat de bibliothecaris in zijn restauratieopdracht de intensiteit van manipulatie in de toekomst verwoordt. De restauratie van een handschrift dat hoogstens om de drie jaar voor korte tijd in een museale context wordt getoond vereist een andere aanpak dan een document dat regelmatig in de leeszaal in lezing wordt gegeven.

Heemkunde

Heemkundige verenigingen zijn heel vaak bewaarders van collecties op papier. De problematiek van behoud en beheer speelt hier op een andere schaal, maar loopt in principe gelijk met de aanpak in grote instellingen. Het schaalverschil laat zich voelen op het vlak van de beschikbaarheid van onder meer budget en deskundigheid. Is expertise niet in huis aanwezig, de

18 I. Korthagen e.a., *Digitalisering van manuscripten: checklist* (ongepubliceerde scriptie) (UvA Amsterdam en KU Leuven 2016). Een pdf-versie op: <http://bit.ly/checklistdigitaliseringmanuscripten>

fijnmazigheid van het erfgoednetwerk in Vlaanderen zorgt ervoor dat deze steeds nabij is. De Vlaamse beroepsvereniging voor archivariissen, bibliothecarissen en documentalisten (VVBAD) verwijst graag door en met FARO beschikt het Vlaamse erfgoedveld over een toegewijd steunpunt. Met *VerzekerDe Bewaring* dat zowel digitaal als op papier beschikbaar is, stelt FARO een uitstekend praktijkgericht instrument ter beschikking van het brede veld. Korter is de lijn naar erfgoedcellen en grotere instellingen die graag hun expertise delen en eventueel zelfs logistieke ondersteuning kunnen aanbieden.

Dat het vak van restaurator boek en papier in Vlaanderen nauwelijks is gedefinieerd en niet is beschermd maakt de zoektocht naar kwaliteitsvolle ondersteuning lastig. Ook een specifieke beroepsvereniging is er in Vlaanderen niet. Iedereen die een lichtlopende cursus op dit vakgebied heeft gevolgd, kan zich met andere woorden restaurator noemen. Deze situatie speelt in de eerste plaats in het nadeel van de talrijk uitstekend opgeleide restauratoren. Maar ook voor opdrachtgevers zoals heemkundige kringen is een vrij beroepsveld een hindernis. Ten rade gaan bij het steunpunt of meer ervaren erfgoedpartners is hier zeker aangewezen. Overigens, ook in Nederland bleek een toelatingsprocedure voor erkende restauratoren een brug te ver. Momenteel volgt *Restauratoren Nederland*, de vereniging waarbinnen de restauratoren papier en boek een afzonderlijke sectie vormen, een nieuwe koers waarbij iedereen in het beroepsveld lid kan worden van de vereniging, en de kwaliteitsbewaking door een externe organisatie wordt geregeld: het *Nieuwe Restauratoren Register*.

Een nabije en hechte erfgoedgemeenschap is dan weer een troef die heemkundige kringen en andere lokale erfgoedspelers kunnen uitspelen. Acties met betrekking tot behoud en beheer lenen zich uitstekend om de eigen erfgoedgemeenschap te mobiliseren en eventueel een beroep te doen op ondersteunende financiering. Op deze manier wordt elk initiatief inzake conservatie en restauratie ook een communicatieproject. Behoud en beheer, *crowdfunding* en communicatie vormen een drie-eenheid die vele kansen biedt.

Een nabije en hechte erfgoedgemeenschap is dan weer een troef die heemkundige kringen en andere lokale erfgoedspelers kunnen uitspelen

Epiloog: bibliothecaris en conserveringsdeskundige als een complementair team

De vraag naar zorg voor boekenerfgoed in bibliotheken is groot en de voorbije jaren is er rond visie, methodes en acties heel wat gebeurd. In dit artikel werden een aantal recente ontwikkelingen toegelicht, en dit overwegend vanuit de casus Brugge. Cruciaal blijft uiteraard de man/vrouwkracht op het terrein. Idealiter is erfgoedzorg het terrein waarop collectiebeheerders

Via crowdfunding wordt de erfgoedgemeenschap betrokken bij behoud en beheer van erfgoed. Restaurator Ann Peckstadt uit Gent informeert crowdfundingers over haar lopende restauratie in opdracht van de Openbare Bibliotheek Brugge, 2015. © Openbare Bibliotheek Brugge

Cores is een opleiding waarin Brugse erfgoedinstelling participeren. Studenten zijn met papier-restauratie aan de slag. © Martine Eeckhout, Brugge

en restauratoren in gezamenlijk overleg een beleid ontwikkelen en acties uitzetten. In de praktijk blijkt die man/vrouwkracht niet steeds aanwezig.

Weinig bibliotheken hebben een operationele cel behoud en beheer. Het onderzoeksrapport *'De wet van de remmende achterstand'* legt hier de vinger aan de pols. Vlaamse erfgoedbibliotheken stellen onvoldoende gekwalificeerd personeel ter beschikking. Concreet hebben 4 van de 25 bevroegde instellingen meer dan 1 voltijds tewerkgestelde aan boord 'voor de courante behandeling van erfgoedmaterialen'.¹⁹

19 Capiou, *De wet van de remmende achterstand*, 141.

De andere zijde van de medaille stemt al evenmin tot grote vreugde. In Vlaanderen is de opleiding tot restaurateur boek en handschrift een verhaal van losse initiatieven waar de overheid nauwelijks naar omkijkt. Midden de jaren 1980 werd in Gent (HICOREB) een opleiding in de steigers gezet die de internationale toets moeiteloos doorstond, maar waarvan het diploma nooit officieel werd erkend. In de meer dan een kwarteeuw die volgde, worden opleidingen verzorgd in onder meer Antwerpen (nu: Universiteit Antwerpen, bachelor/master conservatie en restauratie) waar de focus niet ligt op het 'oude boek' en in Brugge (Cores Syntra West) waar restauratievaklui worden opgeleid voor de zorg voor collecties zonder topstukken-status.²⁰ Deze opleidingen hebben het niet makkelijk, omdat afgestudeerden terecht komen in een beroepsveld dat niet beschermd is, vooral omdat er zo weinig afgestudeerden aan de slag kunnen in erfgoedinstellingen of vanuit een zelfstandig atelier een bestaan kunnen uitbouwen. De zorg voor papieren erfgoed lijkt bij nader toezien vooral een zorg om mensen.

20 Het curriculum van de 'Ecole nationale supérieure des arts visuels' in Brussel (Elsene), beter gekend als 'La Cambre' of 'Ter Kameren', bevat opleidingen 'conservatie en restauratie van kunstvoorwerpen' en 'boekbinden'. 'La Cambre' is een hogeschool van de Frans Gemeenschap.

Biografie

Ludo Vandamme beheert als wetenschappelijk medewerker de collecties handschriften, oude drukken en historische kranten van de Openbare Bibliotheek Brugge. Hij is ondervoorzitter van Cores, het *Competentieplatform voor conservering en restauratie van boeken en archief* (Brugge). Als historicus gaat zijn belangstelling vooral uit naar boek- en bibliotheekgeschiedenis, lokale Brugse geschiedenis en de zestiende eeuw. Hij is hoofdredacteur van het erfgoedtijdschrift *Biekorf: West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde*.

Zorg
en
Erfgoed

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen

T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23

info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be

Facebook: <http://www.facebook.com/heemkundevlaanderen>

Twitter: @HeemkundeVL

